

Գ. Գ. ՇԵՐԵՆՆԻՑ

ԱԼԹՈՒՆ ԴԵՐԵՍԻ

ԿԵՄ

ՄԻ ԳԻՇԵՐ ԲԱՂԷՇԻ ԲԱՆՏՈՒՄ

1893—96

891-99

Ե-51

ԹԻՖԼԻՍ

1910

Արմ.
2-4615a

2-4615a

6 NOV 2011

Գ. Գ. ՇԵՐԵՆՑ

891.99
C-51

904

ԱԼԹՈՒՆ ԴԵՐԵՍԻ

ԿԱՄ

ՄԻ ԳԻՇԵՐ ԲԱՂԷՐԻ ԲԱՆՏՈՒՄ

1893—96

Ивв. № 22483

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «ԳՐՕԳՐԵՍ», Դվորց. փողոց:

1910

19 JUL 2013

47585

VI

...մի և մի այս գործունեությունը զգալիորեն դժարացի էր
բնական բնությունը բնականը բնականը բնականը
...միայն կենսականը...
...միայն կենսականը...
...միայն կենսականը...

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆԻ ՏԵՂ

Այս գրքովը ես վերջացրել էի և մամուլին յանձ-
նելու պատրաստութեան մէջ, 1908 թ. յուլիսի 11-ի
առաւօտեան, անսպասելի կերպով Կ. Պօլսից հասած
հեռագրական և թէ լրագրական տեղեկութիւններից
առնւած, աւետում էին, որ «Սուլթան Համիդը ի քա-
ւութիւն իւր հպատակներին երեսուն երկու տարւայ
ընթացքում տւած չարչարանքին և արիւնհեղութեամբ
գործած ոճիրներին, երիտասարդ թուրքերի բուն
գործելակերպի ճնշման տակ, վերահաստատում է ե-
րեսուն երկու տարի առաջ (1876 թ.) տւած և յետ
իսլաւ «Կանոնի էսասին», Միտհատեան Սահմանա-
դրութիւնը»:

Ընդհանուր կայսրութեան մէջ՝ խորտակւած հին
ռէփրմի տեղ, սկսել է ցնծութեան ազադակներով առ-
նել այդ նորոգւած փրկարար միջոցի վերականգնումը,
նշանաբան ունելով «կեցցէ սահմանադրութիւն, ազա-
տութիւն և հաւասարութիւն»: Ժողովրդական ներկայի
ցոյցերն իւր տեղն թողնելով, սպասենք գործին և հե-
տեանքին, տեսնենք երիտասարդ թուրքերի և կազմա-
կերպութիւնների լուրջ գործունէութիւնը յօգուտ ընդ-
հանուր հայրենիքին, մեծ յոյս տածելով՝ որ հայաջինջ
քաղաքականութեան տեղի տալով հայաճուն քաղաքա-
կանութիւնը, ի սփիւռս աշխարհի տարածւած վտարան-
դի հայն՝ կգառնայ կրկին իւր աւերակների նորոգման
և հաստատութեան: Բայց մի ցաւալի և տխուր կէտն

Սոյն գրքից 80 օրինակ նւիրւած է Վանայ
«Հռիփսիմեան» մանկապարտիզին և 20 օրինակ
Վանայ միւս ծխական ուսումնարաններին:

Գ. Շ.

40756-67

այն եղաւ, որ պատրիարք Օրմանեանը այս մեծ յեղաշրջումից տուժեց, հեռացեց պաշտօնից ումանց զրգովի համոզումները տակ...

Սոստացած բարենորոգումներից տակաւին միայն երկու նշանաւոր հարց է ի գործ դրել. առաջին՝ ազատ երթևեկութիւն կայսերութեան բոլոր սահմաններում, վերադարձ գաղթականների իրենց բնակավայրերը և երկրորդ՝ ընդհանուր ներում քաղաքական բոլոր յանցաւոր բանտարկեալների և աքսորականների, որոց թւումն էին և նշանաւոր օսմանցի գործիչներ, արքայազն Սարահեղին, Ահմէդ Րիզան, մեր երկաթէ պատրիարք սրբազան Իգմիրեանց, մեծ գրագէտ և լեզաւագէտ Մինաս Չերազ և այլքն, որոց մեծազորոգ ցոյցերով և դիմաւորութեամբ ընդունեց Կ. Պոլսոյ ժողովուրդը:

Ամեն սրբազան Իգմիրեանց ազգ. ժողովոյ միաձայն հաւանութեամբ մի քանի ամիս ևս ժառանգելով պատրիարքական աթոռը, փոխանորդ թողնելով Արշարունի Օհաննէս եպ. անցաւ կաթողիկոսական թեկնածուների շարքում և 1909 թ. նոյ. 1. ս. էջմիածնի տաճարում կայացած պատգամաւորական ժողովում ընտրւեց Ա. կանգիդատ (երկրորդն էր Եղիշէ եպ. Դուրեան, ապա յաջորդ պատրիարքի) որի ընտրութիւնը յուրախութիւն ազդի՝ նոյն թ. Ապրիլ 7-ին հաստատուեց Նորին Մեծութիւն՝ Նիկիոյ Բ. Կայսրից:

Այն ինչ օսմ. լայնածաւալ պետութեան հպատակները սովորում էին վերականգնած սահմանադրութեան գործադրումից բարւոքել իրանց նիւթալէս և բարոյապէս քայքայւած դրութիւնն, անսպասելի կերպով 1909 թ. ապրիլի սկզբից՝ սկսեց նախ Կ. Պոլսում առաջաւորներում յեղաշրջումի հակառակն. հակասահմանադրականների ապարդիւն և փաստակար եղբայրասպան

ցոյցերն, որին իւր սաղմին մէջ խեղդեցին հաւատարիմ մնացած երկրորդ, երրորդ և չորրորդ զօրաբանակները իրանց քաջարի ղեկավարներով: Մի շարքէլայ ընթացքում, Սեւանիկից արշաւելով, պաշարելով Կ. Պոլսոյ բարձունքներն և Երզրզի պալատը զանկեց անելով Կարմիր Սուլթան Համիդ, նոր կայսր հրատարակեցին նորա եղբայր Ռէշադ էֆէնսին՝ հինգերորդ Սուլթան Մահմէդ անւանելով: Բացի ըէակցիօն, խաւարամիտ պաշտօնեաներից, ամեն տեղ ցնծալի աղաղակներով ընդունեց այդ կրկնակի յաղթութիւնը: Հակասահմանադրականների քաղմաթիւ պաշտօնեաներ և մի կարգ ուէմները մահաւն վճիռ ընդունեցին և ումանք աքսորեցան: Իսկ Սուլթան Համիդը իւր հարեմով որպէս ոճրագործ կալանաւոր աքսորելով Սեւանիկ՝ փակեցին Արահեղինի սարայում, զրկելով արտաքին յարաբերութիւնից:

Բայց հոգեւական դրամաները զրանցով չվերջացան. այդ անակնկալ շփոթի և իրարանցումի մէջ, զանկեց սուլթանի արքանականները գործեցին աւելի մեծ չարիք. Ադանայ քաղաքում և սահմաններում, նոյնպէս Կիլիկիոյ շրջաններում սկսեցին հանրային կոտորած, հրձիգութիւն, ալան-թալան: Պաշտօնական ցուցմունքներով կոտորածների թիւը հաստատուում է մօտ 25—30 հազարի, որոց մէջն են եւրոպացի և ամերիկացի գաղթականներ և միսիօնարներ:

Ադանայի և Կիլիկիոյ շրջաններում տեղի ունեցած այս հոգեւական ջարդերի, սոսկալի աւերածութեանց, այլ և նոր-ժէօն թուրքերի և նոր կառավարութեան բռնած ընթացքին, ի փաստ հայ ազգի արդէն եղած տուժանաշնորհների և արտօնութիւնների պատճառաւ, պատրիարք Դուրեան՝ Եղիշէ սրբազանը, ստիպւած հրաժարեց, պնդելով միշտ իւր պահանջների գոր-

ծաղրութիւնը, ջարդերի գլխաւոր հեղինակների օրինական պատիժը: Ապա հինգ ամսից վերջ 1910 թ. յունվարի 30-ին դարձաւ անօրինակ:

Նորընտիր հայրապետ Տէր Մատթէոս Բ. Իգմիրլեանց, ըստ Բարձրագոյն հրաւերքի 1909 թ. մայիսի 29-ին մեկնելով Կ. Պօլսից, անցնելով ուսուսաց սահման, Ս. Պետերբուրգ, ներկայանալով Կայսեր, այցելելով Մոսկւայ և այլ հայաբնակ քաղաքներ, ամեն տեղ ընդունեց ջերմագին ցոյցներով, ուխտամաններով և փառաւոր դիմաւորութեամբ:

1909 թ. յունիսի 14-ին մտաւ Տփլիս ասելի շքեղափայլ հանդիսաւորութեամբ, թէ կառ. և թէ ժողովրդի կողմից տրւած արժանաւայել յարգանքին չափ ու սահման չկար. Նորին Սրբութիւնը հաղիւ մէկ շաբաթ ֆալալով Տփլիս, անցնելով Ալեքսանդրապօլ, Կարս քաղաքներ, այցելեց և Անի մայրաքաղաք, որտեղից ս. էջմիածին:

1909 թ. սեպտ. 12-ին մայր տաճարում կատարելով իւր երդումն ի ներկայութեան կառ. բարձր պաշտօնէից և պատգամաւորների, նոյն սեպտ. 13-ի Վերացման Խաչի տօնին՝ ընդունեց ս. Օծումն, ժառանգելով հայոց բազմադարեան գահն: Նորին ս. Օծութիւնից սպասում է հայ ազգը իւր բազմաշարժար եկեղեցւոյ և հօտի ցանկացած վերանորոգումն:

Բայց և այնպէս, օամ. երկրում փէճ թուրքերի այնքան հարա-հրոցով, ցնծութեան աղաղակներով հռչակւած սահմանադրութիւն, ազատութիւն, հաւասարութիւնը տակաւին անաւանական ցոյցեր են. տակաւին նոքա ազգայնական գաղափարով են գործում: Իսկական գործադրութիւնը մեծ յեղաշրջումների է կարօտ, և մենք սպասում ենք:

Գ. Շ.

ԱԼԹՈՒՆ ԴԵՐԷՍԻ

Կ. Ա. Ս.

ՄԻ ԳԻՇԵՐ ԲԱՂԷՇԻ ԲԱՆՏՈՒՄ

Ա.

Վաստուրական նահանգի, ինչպէս և Տաճկահայաստանի հայկական գլխաւոր մասերի ազգաբնակչութիւնը, գլխաւորապէս հայեր, 1893 թւականից սկսել էին արդէն մի ինչ որ ազգայնական տենդով «նայկալկան» յայտնի հարցի շուրջը շարժումներ գործել:

Մի տեղ՝ յայտնի թէ գաղտնի, սպանւում էին սուլթանի կառավարութեան պնակալէզ պաշտօնեայք (հայ թէ թուրք), մի այլ տեղ՝ կոտորւում էին ժողովրդի արդար իրաւունք պաշտպանող հայ երիտասարդներ—ֆէդայիները, մի այլ տեղ՝ հրդեհւում էին գիւղեր և ազգաբակները, այնպէս որ՝ աչքի ընկնող երիտասարդ և պատանի հայր ազատ էր ձերբակալումից. և Սասունը սկսել էր իւր նահատակութեան նախերգանքը. քրդական-համիդէական լեզէճները շար ի շար ուղեւորւում էին գէպ Բաջաջ երկիր: Նայելով տառաւորութեանց բռնած այն որոշակի սխտեմին, մօտիկ ապագայում հանրային կոտորածը հայ քրիստոնէից գէմ՝ անխուսափելի էր երևում:

Այդ կրիտիկական-տենդային ժամանակին էր, որ տողերիս գրողը հրաւեր ընդունելով Բաղէշի ս. Գէորգ

եկեղեցւոյ հոգաբարձութիւնից, 1893 թ. սեպտ. ամսում, Վանայ վերաքննութեան ատենի նախագահ, Ահմէդ-Վասֆի էֆէնդիին հետ ձառնապարհ ընկայ դէպ Բաղէշ:

Ահմէդ-Վասֆի էֆէնդին Սիրիացի արար էր, կինը կաթողիկ քրիստոնեայ, երկուքն էլ բաւականի զարգացած յառաջադիմական գաղափարով, համակերպելով կուսակալ Բահրի փաշայի կամայականութիւններին, ևս առաւել նորա շուրջն պատող այն պաշտօնեաների անարդար վարմունքին, նոյն պաշտօնով փոխադրվեց Բաղէշ. բայց դարձեալ իւր ուղղութեան հակառակ մի վայրում...

Մեր կարաւանը բաղկացած էր մի քանի հայ և թուրք վաճառականներից և չորս հեծեալ զապիթապահանքներից: Վաճառք անցնելով Արտամեղ գիւղի զբախտանման այգեստաններից՝ մտնում էինք Հայոց-Ձոր գաւառակ. անտի ստորին և վերին Ռշտունիք, կտրելով կապուտակ ծովի եզերագիծն՝ կտրում էինք և մի քանի դժարանց կապանները. Կարճկանի կոյս անտառների միջով, չորս օրից վերջ մտանք Բաղէշ:

Զնայելով այն դիմաւորող պաշտօնեաներին, ուրոնք ի պատիւ նախագահին եկել էին ընդ առաջ, դեռ չմտած քաղաք, թաղազրուխ կոչւած տեղում, բացի նախագահից և պահապան ոստիկաններից, բոլորն էլ խուզարկւեցանք: Բայց ոչինչ, այդ մենք գիտէինք, որ թիւրքիայում այդ կերպի վարմունք սկսւել էր դեռ տարիներից առաջ, և փշուր մի թղթի կտոր անգամ կենթարկւէր խիստ քննութեան և թարգմանութեան:

Մեր առաջին հանգիստն առինք Մըխչեանց Սեդրակ էֆէնդիին հիւրասէր հարկին տակ, ուր և վայելեցինք նանգստի սուրճը, բոլոր ուղեկիցներով սեղանակից եղանք և ապա ամեն ոք իւր ուրու տեղն:

Սալնոյ-ձոր կամ Բաղէշ և այժմ Բիթլիսի կուսակալութիւն, ըստ հայ պատմական-աշխարհագրութեան «Մոկաց» նահանգի երեք գլխաւոր գաւառներից մինն է, Վասպուրականի հարաւարեմտեան կողմ. հարաւից՝ սահմանակից է Աղձնեաց կամ Տիարպէքրի-Տիգրանակերտի կուսակալութեան. հիւսիս-արեւմտեքից՝ Կարնոյ: Արեւելից մինչև Կորդաց լերինք՝ հին Աղբակ նահանգ, իսկ արեւմուտքից՝ Մշոյ և Սասնոյ սահմանները:

Բիթլիկ կամ Բէյթ-Լիկ արարական բառ է, նշանակում է տուն Լիկի: Արարական պատմութեան մէջ գրւած մի կտորը լուսաբանում է հետեւեալն, որ Ալէքսանդր Մակեդոնացւոյ կուսակալներից մէկի՝ Լիկի անունով կոչւել է Բիթլիկ: Իսկ Սալնոյ ձոր կամ Բաղէշ-Բաղէշ յորջորջում է տեղական ընտիր սալահանքերից և պալերից:

Բաղէշ քաղաք՝ որպէս կենդրոնական նահանգի ինչպէս հնում, նոյն և 1895—96 թ. հանրային կոտորածից առաջ՝ էլ տաճկահայոց նշանաւոր վաճառականական-շահաստան մի քաղաք է:

Օղբ և ջուրը առողջարար. շրջապատւած մեծ և փոքր այգիներով: Որպէս բանուկ արահետ, տրտածելի և ներածելի աղբահաց շաքանշարան կարաւանները միշտ անպակաս են այնտեղից:

Մինչև հանրային կոտորած (1895 հոկտ. 15) ուշ նէր մօտաւորապէս հինգ նազար տուն բնակիչ, որից հաղարն՝ քրիստոնեաներ էին. մեծ մասամբ լուսաւորչականներն ապա բողոքականներ, կաթողիկներ և ասորիք:

Բաղէշի առևտուրը մեծ ծաւալ ունի գլխաւորա-

պէս Վանայ, Կարնոյ, Պոնտոսի, Կ. Պոլսոյ հետ, և հա-
րաւից՝ Սղերտի, Տիգրանակերտի, Եղեսիոյ (Ուրֆա) Հա-
լէպի, Դամասկոսի և Սիրիոյ մեծ թէ փոքր հրապա-
րակներէի հետ: Թողունք Պարսկաստան, որտեղից ըն-
դունում է մեծ քանակութեամբ բամբակ և թանկագին
գորգեր. վերջին տարիներում նորա վաճառականները
մի մասը ընտելացաւ Ռուսաստանի հետ էլ, թաւա-
մազ կենդանիների մորթերը արտահանելով մինչ Մա-
կարիայ, Մոսկւայ և այլ կենդրոններ, փոխարինում էր
տեղական ապրանքի հետ:

Արտահանւած ապրանքի մէջ անւանի էին կար-
միր-շիւան, կտաւ որ ասիական—գիւղացի ժողովրդոց
միշտ գործածական է. այծի և ոչխարի բուրդն ու գետ-
թիֆթիկն, կղտոր, առաւելապէս կաշւեղէն մորթի, ո-
րոնք մեծ տեղ են բռնում երկրի անտեսութեան մէջ:

Նիւթական այսքան առաւելութեան մէջ ճոխա-
ցած մի քաղաք, որպիսին էր Բաղէշ, իւր ազգաբնա-
կութեամբ, ցաւելով յիշում եմ, որ տակաւին շատ քիչ
գոհողութիւն էր արել իւր բարոյական կրթութեան
համար: Հայերը ունէին չորս եկեղեցի Ս. Կարմրակ,
ուր և առաջնորդարանն է, Ս. Սարգիս, Ս. Կարապետ
և Աւել մէյդանի ս. Գէորգ իրանց չորս ուսումնարան-
ներով, երկուք պարզ նախակրթարան և երկուքն, ըստ
տեղոյն՝ բարձր նախակրթարաններ: Իւրաքանչիւր ե-
կեղեցին ունի և իւր թեմական վանքն:

Այսպէս, Խնդրակատար ս. Աստուածածնի վանք
ս. Գէորգայ թէմին, Աւելից կամ Առաւելից ս. Թա-
ղէոսի վանք ս. Սարգսի թեմին, Ամլորոյ կամ Ամր-
դոլոյ վանք ս. Կարմրակայ թեմին: Եղել է մօտիկ ան-
ցելում, որ առաջնորդարանը գտնւել է Ամրդոլում,
Գօմաց վանք, ս. Կարապետի թեմին: Յիշեալ
չորս վանքերից միայն Գօմաց վանքում կար «Միաց-

եալ ընկ.» մի նախակրթարան,—որի ծախս մասամբ
հոգում էր յայտնի վաճառական մահտեսի Շողիկեան
մահտեսի Ղարիբջան աղան:

Նայելով հայերի այն սակաւութեան և ժամանա-
կի, տիրող ռէժիմի խոչընդոտ քաղաքականութեան,
մեծ առաւելութիւն ունէին թուրքերի վրայ, ձգտում
ունէին աւելին կատարելու: Ընդհակառակն՝ թուրքերն
ունէին միայն կենդր. քաղաքային մի ուսումնարան,
և մի քանի տեղեր էլ հիւժրէներում պարզ նախակր-
թարաններ, որոնք մեզ յայտնի էին արդէն իրանց բո-
լոր ուղղութեամբ...

Գ.

1893 թ. սեպտեմբերի սկզբից, Բաղէշում ես ար-
դէն ս. Գէորգի դպրոցում սկսել էի պաշտօնավարու-
թիւնս: Մեր ուսուցչական կազմը համերաշխ էր*):

Պաշտօնակիցներս էին աւագ ուսուցիչ պ. Մ.
Մկրեան, պ. Յարութիւն Դուդուխեան յայտնի լեզա-
ղէտ, և ես: Իւրաքանչիւրս սերտ կապած գործին հետ
և ինչ օրինակելի համերաշխ գործունէութեամբ:

Նոյն 1894 թ. մարտի 15-ի առաւօտեան ժամի
11-ին, այն ինչ զբաղւած մեր պարապմունքով, ուշա-
գրութիւնս լարւած էր դէպ աշակերտները, անակրն-
կալ ներս մտաւ դասարանից՝ թաղային մի պաշտօն-
եայ՝ ոստիկանը դուրս թողնելով:

Պաշտօնեան առանց խանդարելու իմ պարապ-
մունքս, ամենայն փափկանկատութեամբ նստեց հրամ-
ցուցածս աթոռին վրայ:

*) Մեզ հետ պաշտօնակից էր նաև Արուսի Հրաչեան,
«Միացեալ ընկ.» նախանգրանիկ սաներից:

յնասան սպան զոյո — 12 —

Այդ պահին ես անցնում էի օդով պատմութիւնից
այն կտորը թէ անաշին Օսմանը յաջորդելով էրթուղի-
լին, ինչպիսի քաջութեամբ հիմնեց ներկայ լայնածա-
ւալ տէրութիւնը կային...

Դանս՝ վերջացրի, քաղաքավարական ձևականու-
թիւնից՝ վերջ, նա ինձ հրաւիրեց ուղղակի նախ օտար-
կանապետի մօտ և ապա ընդհանուր դատախազի սենեակի
— ոյ Եմանգալկան դատախազը ըստ երևոյթին, հային
հակակիր, ֆանատիկ մի պաշտօնեայ էր, որոց նմաննե-
րը շատ անգամ քողարկեալ տօնով արդարասիրութեան
տակ՝ արդար քննութիւնները շատ են սիրում, պատ-
ճառը իրենց ընչաքաղցութիւնն:

Փոխանակեալ հարցաքննութիւնից հասանք այն
եզրակացութեան, որ սողերին գրողը և Վանում Արա-
բուց ուսում, ուսուցչական խումբ և հոգաբարձութիւնը
ամբաստանել ենք ինչ որ «Էրմէնի մէսէլէսիով»՝ հայկ.
հարցով: Անքա քանդակեալ էին Վանում, ինձ էլ հր-
բանիւրեցին հսկողութեան տակ մնալ՝ Բաղէշում:

— Այ՛ թեղ մատանի շառ, նկատեց ընկերներիցս
մինը՝ անբախտ Յ. Դուրուխեանց*), որն նոր էր ազատ-
ւել Սկաշկերտի և ապա Բայազետի բանգիր:

Բարեբաղդաբար նոյն ժամին, իմ ձեռքակալու-
թեանս լուրը հասնելով հոգաբարձութեան խնդրի և իմ
տեղւոյն երեւիլիներէից՝ Բաղէշում Ազաշան էֆ-
էն հասնելով՝ նրա երաշխաւորութեամբ անժամանակեայ
ազատ մնացինք բանդարկելուց:

Ուսուցիչներ, նահատակ ուսուցիչներ, ամեն տեղ
ամեն յետ ընկած քաղաքում և գիւղում նոքա աւելի
են տուժել. մեծ տուկոս են կազմում բանդարկեալների

*) Դուրուխեանցի հետ պաշտօնակից և բանդակից է եղել
վերջերս սղբացեալ Սարգիս Ղազարեան-Հայկունին, աշխատաւոր
բանահաւաք, որը թաղւեց ս. էջմիածնում. 1908 թ.

տարագրեալների թւում: Մասնաւորապէս ասենք, զեռ
1885 թւականից՝ Վանից սնտուի պատրւակներով տա-
րագրեցան Մ. Փորթուկալեան, Տաճատ, Արալեան
և Արարեան, Մ. Թէրլէմէզեան, Օտեան և այլքն, և
քանի քանիսն էր, որոնք չար փուշ, չար տապալի էին
ֆանատիկ թուրքերին...

Բաղէշի դժոխք գնդանում լիստում էին բազմաթիւ
քաղաքացի, գիւղացի, երիտասարդ, ծեր, վաճառական,
արհեստաւոր հոգեւորական կապեալներով, որոնք ըս-
տովն էլ նոյն հարցի «Էրմէնի մէսէլէսիով» տանջւած:
— Ես շարունակեցի իմ գործը, էլի մէկ ամիս
հազիւ:

Բայց վնայ այդպիսի շարունակութեան, երբեք
վիճակի:

Ստացածս և վերահասու եղած տեղեկութիւնները
Վանից շատ տխուր և աննպաստ էին: Այսօր չէ վաղ,
վաղ չէ և միւս օր՝ ես միշտ սպասողական դրութեան
մէջ էի, չիսլիտի ազատւելինք...

Բազմալեան էֆէնդին՝ առանձնապէս խիստ պըր-
պտելով դատախազի միտքն ու դիտաւորութիւնն ճիշդն
իմացել էր ամբաստանութեան գլխաւոր շարժառիթ-
ները, իսկական աղբիւրը թէ ինչպէս էր գոյութիւն
ունեցել, իբրև թէ մենք Վանում ունեցել ենք ժողով-
ներ, և մեզանից մինը երգեր է յօրինել և՛ երգել և՛
սովորեցրել ինչպէս Վանում և նոյն Բաղէշում:

Երգեր խեղճ երգեր, այժմ և միշտ հաւածական
երգեր:

Վտարանդի աղգայնական երամից, ռվ ապա պի-
տի պատմէր այն ամեն ներշնչումները թէ գուք չ'ի-
նէիք. ռվ ապա պիտի աղգէր հայ-մանուկ որտեղի վրայ,
հայ ժողովրդի և այլոց վրայ, ռվ պիտի պըպտէր հայ-
րենեաց ամեն անկիւնները, ինչպէս դուք կը հսկէք

հայութեան վրայ հայ լեզուն և հայ կրօնին, դպրութեան վրայ, նոցա պահպանումին վրայ. ապա ինչ սուրբ զգացմունքները սաղմնամեծ պիտի լինէին, եթէ դուք չըպողարայիք, չըլիժէիք զգացմունքների խորքերից: Ամիսը լրացաւ և ես կրկին կանչեցայ նոյն դատախազի և ոստիկանապետի մօտ, որ ժամանակ ոստիկանապետ Ալայ-բէյ ասաց ինձ.

— Բարեկամս, այս գիշեր այստեղ հիւր կըմնար, մինչև առաւօտ՝ կըկարգադրենք:

Լսելով այս փափուկ հրաւերն, ոստիկաններից մինը ինձ առաջնորդեց ոստիկանապետի հրամայած հիւրանոց...

Այդ կերպի հիւրանոցները տեսնելս շատ անգամ և պատահել է ինձ: Փորձառութիւնս ինձ երբեք չըջմարեց. հետեւեցի զապթիային: Իջնում ենք քանի մի աստիճաններով ցած և խոնաւ խորթաբուրթ յատակով, բոլորակապ նրբանցքի մէջ, և անտի գնդան պահպանող զապթիաների նոյնքան մթին և խոնաւ կովուշ-պահականոց:

— Հիմայ նստիր այստեղ և լաւ երգիր Ֆէղայի-նների երգերը— քի հեղնութեամբ ասաց զապթիան ու մեկնեց, յանձնելով ինձ բանտի գլխաւորին և ոստիկան յիւնապետին:

Ես մնացի ուրիշ այլ ևս երեք պատուար թուրք բանտարկեալների մէջ:

Այդ օր աւագ չորեքշաբթին էր. յաջորդ առաւօտ, աւագ հինգշաբթին, մենք ուսուցչական խմբով և աշակերտներով պատրաստուել էինք փառաւոր տօն կատարելու, հաղորդելու և ոտնալաւայի հանդէսն փառաւոր կատարելու ըստ փափագանաց ժողովրդին:

Տարակոյս չունէի կասկածելու, որ շատ շատերն

պիտի ցաւակցէին ինձ հասած դժբախտութեան համար:

Այլ ևս նշանաւոր աղաների, էֆէնտիների միջնորդութիւն, երաշխաւորութիւնը (լինէր թէ դրամով) օգուտ չունեցան, մենք ևս ընկած էինք ակնատ, Վան գնալու համար էի մտածում, բայց ինչպէս:

Մի քանի անգամ այդ կերպի փորձանքները մի տանեակ ընկերներով անցուցել էի ես: Առաջին անգամ 1885 թ. յունիս ամսում Տիփլիսից Վան վերադառնալիս *). երկրորդ անգամ 1886 **) սեպտ. ամսում, որ ժամանակ Վանում Թահիրեան-Պօղոսեան, Հասանեան-Ապօղոսեան կուսակցութիւնները սուր կերպաւորանք էին առել. երրորդ անգամ 1888 թ. մարտ ամսում, որ ժամանակ ես բանտում, կորցրի իմ անդրանիկ Աղասի որդիս... և չորրորդը այս: Բայց այժմ քաղաքականութիւնը փոխած, նրբին, մանրագնին հետաքրքրութեամբ էին հետեւում գործին, լինէր նա ոչ կասկածանքի ենթակայ, այժմ եղբւրցրած, տակից հորթ էին փնտռում:

Մեր խնդրոյն՝ Վանայ ամբաստանիչ ատեանը խիստ պատժական կերպարանք էր տւել: Գործը յանձնւած էր վերաքննութեան ատենին: Փաստաբան,

*) 1885 թ. բանտից ազատելով մի ժամանակ ինձ արգելեցին ուսուցիչ լինելու: Կուսակալ Բահրի փաշան նշանակեց ինձ Քաջբերունեաց-Արջէշ-գաւառի գլխաւոր հարկահաւաքչի պաշտօնին, որտեղ ես գործ պիտի ունենայի աշիրէթ քրդերի հետ. մի տարիից վերջ՝ կրկին տեղի ունեցաւ երկրորդ բանտարկութիւնս...

**) Երկրորդ անգամի բանտարկութեան ընկերներն էին՝ Թօլմախեան Արսէն վարդապետ, Թօսունեան Դանիէլ վարդապետ, Բաղէշեան Դարեգին (որոց նահատակելու չափ տանջեցին), Նաթանեան Կ., Խանիկեան Մ. և ապա Մաքսապետեան Մկրտիչ և այլքն, թուով քսանից աւելի. բոլորս էլ յայտնի հարցով բանտարկւած և ազատւած...:

պաշտպաններն պէտքը խիստ զգալի էր և այդ դործի համար Վանում արդէն նախատեսել էին, յանձնելով Խանջեան Նշան էֆէնտիին *):

Պահապան զինւորների կօվուշը, ուր ինձ պահ տւին, բանտի կամ գնդանի նախագաւիթն էր: Այդտեղ էին ապրում բանտապետ, յիսնապետ և այն երեք բանտարկեալները, որոց չորրորդ թիւը ես կազմեցի:

Դ.

Տակաւին արար-աշխարհի վրայ սփռւած ու տաքած էր արեգակի վերջին ճառագայթները: Շուտով այդ նախագաւիթ բանտումն ևս տիրեց աղամաշին մութ խաւար:

Մի միայն հարաւ-արեւելեան կողմից քայքայւած երկաթեայ հաստ շիշերով ամրապնդւած լուսամուտից նշմարւում էր աղօտ լոյսը և խորանդր ձորից խորտջացող առակի ձայն լսելի էր լինում:

Մինչև ճարպամտի վառելն, մի քանի փոխանակեալ զրուցատրութիւնից յետոյ, ապա իմացայ թէ՛ ես որոց հետ բախտ եմ ունեցել մի գիշեր հիւր լինելու և ինչերը տեսնելու ու լսելու:

Այդ երեք բանտարկեալներից առաջինը խօրօզի քուրդ աշիրէթի ցեղապետն էր. մի թիկնաւէտ հաստոսկր տղամարդ, որից պահանջում էին մի քանի տարւայ իւր էշաթին պատկանեալ տուրքերն, և կուսակալ

*) Խանջեանները Վանում մեծ դիրք ունէին թէ ազգային և թէ կառ. բարձր շրջաններում. 1896 թ. հանրային կոտորածին հայրապետ և Նշան էֆէնտիները ապաստանւելով Պալիր փառայի տան ի թիւս բազմաթիւ հայերի և նոքա չորաշար սպանեցան, մարմինքն անգամ չգտնեցան...:

Թահսին փաշանը հազիւ հազ այդ լեռնցի զաղանը գցել էր իւր ակնատն դրամը գանձելու:

Երկրորդ՝ Բաղէշի բոլոր պաշտօնեաներին նախածանօթ սափրիչ Մահմէտ, մի խիստ կատակաբան միմոս, և երրորդ՝ մի այլ նաղեւաճեմ էֆէնտի, որն ամբաստանւած էր դրամանենդութեան մէջ:

Այս երեքը, որքան որ բանտարկւած էին և մինը քրէական յանցաւոր, բայց և այնպէս ակնածելի էին երևում յաչս բանտապետի և զինւորների, ամէնքն միասին՝ սոցա հլու կամակատարներ էին:

Այդպէս վերաբերմունքի զաղտնիքն ես յետոյ իմացայ, և բանը ինչու՞ն էր որ, ոստիկանները շոյում և հաղճեալս կատարում էին նոցա պատուէրները:

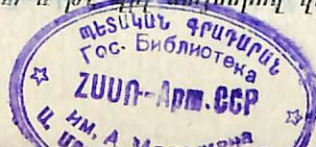
Բնական էր որ՝ ես ընկած աւելի հոգեկան սըրտմաշուկի և մտմտունքի մէջ, ոչինչ չէի կերել. և ուտելու էլ ախորժակ չունէի:

Թուրքերի Ռամէզանի-ծովի ամիս լինելով և նոքա պահերով իրանց սովորական ծէսն, օրօջ էին. և ըստպատում էին երեկոյեան ազանին, աղօթելուց վերջ ապա ծոմարաց անէին ախորժահամ կերակուրներով:

Մահմէտական աշխարհում, մանաւանդ Բաղէշում, ուր իսլամի ֆանատիկ ձեւականութիւնները և ծէսերն աւելի խորն են թափանցել, նոցանից մինը ծոմապահութիւն—օրօջն է: Բայց ինչպէս. ամբողջ օրը խռովւիր, ծեծիր ու ծեծւիր, հայհոյիր ու թակիր խեղճ գեււուրներին, այդ ոչինչ, ներելի է, բայց բաւական է՝ որ օրօջը պինդ ես պահել:

Յորեկայ թաղուհին-արեւ իւր սովորական շրջանառութեամբ արդէն ծածկւել էր շուրջը պատող լեռների ետևում: Կէս ժամից վերջ ձորամէջ քաղաքի բազմաթիւ մինարէթներից, մզկիթների տանիքներից ըսկււեց թէ խաչոտ և թէ գիշ ձայներով կանչել «մաղրիպի

40756-67

ազանը—երեկոյեան աղօթքի հրաւերն ալլահու ար-
պէր—մեծ է Աստուած:

Բանտի զանազան անկիւններից և նկուզներից ի-
րարու հրհրալով՝ դուրս թափւեցան շղթայակալ թէ
անշղթայ բանտարկեալ կալանաւորները, շտապաւ կա-
տարելու ւսլլէվթն-լացումն. աղօթել և ծովարաց ա-
նել: Նոյն կատարեցին և իմ բանտակից ընկերները:

Աղօթք վերջացաւ և մի քանի կտոր էլ մտամէջ
կարդացին իրենց տեղում:

Այս ժամանակ նախագաւթի դռնով իրար հետից
ներս մտան երեք հոգի. իւրաքանչիւրն կրկնով իւր գըլ-
խի վրայ մէկ մէկ լի սիլի, լի երեք թէ, չորս աման
անուշահոտ կերակուրներով:

Դոքա բանտարկեալների տան սպասաւորներն էին.
Ժամանակին էին հասել:

Թախթի վրայ փռեց գոյնզգոյն նկարներով զօշմ-
ւած սփռոցը, յառաջ բերեցան այդ պղնձեայ մատու-
ցարանները:

Սկսեց ընթրիք, բրիամուլան բահիմ-
յանուն ոգորմած, գթած Աստուծուն-Նախարանով:

Նախ ցեղապետ, ապա էֆէնդին և ապա օսթրիչ
իւրաքանչիւրն իւր կողմից՝ ինձ էլ հրաւերեցին սեղա-
նակից լինելու:

Սեղանը բազմախորտիկ էր և առատ: Սեղանակից
էին նաև բանտապետ, յիմնապետ և մի աստիկան չա-
վուշ:

Ի դէպ էլ ասել, որ ընդհանրապէս թուրքական և
քրդական շրջաններում, ուր և ինձ շատ անգամ է պա-
անել, հացի խնդրում, կայ խիստ առատութիւն և

Դիմ: Հարցը նրանում չէ, թէ թուրք և քուրդը
կողոպտում, որն այդ նոցա սովորական է.
յնպէս, քրդի, թուրքի սեղանը միշտ առատ

է և աչքը լի: Սեղանի աւելածով կերակրւեցին և մի
քանի պահապան զապթիաներ էլ, և նոցանից աւելա-
ցածով մի քանի անտէր բանտարկեալներ էլ:

Եւ ահա այն դադանիք, որ ես իմացայ, թէ ին-
չու բանտապետը և իւրայինքն շոյում և կամակատար
էին այդ երեք բանտարկեալներին:—Հացն է խօսում
մարդուս—ասում է հայկական առածը:

Ընթրիք վերջացաւ. լացումից վերջ իւրաքան-
չիւր ոք ընկողմանած իւր անկողնոյ վրայ, սկսեցին
ծխել երկար չիբուխներով տատիկու և Մշու ընտե-
լագոյն ծխախոտներից:

Ես էլ ծխեցի, բայց ոչ այն բաւականութեամբ,
որն նորա ունէին: Առանց այդ էլ մզացած գաւթը
արդէն լցւած էր թանձր ծխով և դոքա կրկնապատկե-
ցին օդի ապականեալ գրութիւնը:

Բայց ես նեղուում եմ չարաչար, նեղուում եմ
անհանգիստ: Ժանդերս խառնած ու տրտմած, մտահոգ
կերպով նայում եմ լուռ: Նոքա խօսում էին իրանց
անցեալից. ցեղապետի առարկան թահաին փաշան էր,
որը ուզում էր իրան պլոկել. էֆէնդիի առարկան
ընդհանուր դատախազն էր, որը զբամանենդի գործը
ծանրացրել էր: Իսկ սափրիչի համար՝ գրեթէ ամեն
պաշտօնեայք լաւ թէ վատ էին:

Եւ ի՞նչ հող, վաղ չէ և կամ միւս օր սափրիչը
կըկանչէր Ալայ-բէկից, կը սափրէր նորան և կազատէր:

Ի միջի այլ խօսակցութեանց, ցեղապետը դար-
ձաւ դէպ ինձ.

— Գիշերը խիստ երկար է, խօսի՛ր ու երգի՛ր. ես
գիտեմ որ դու լաւ շարգիներ և հայու երգեր գիտես.
շատ մի մտածիր, կերթաս վան և կազատուես, մեզի էլ
կը յիշես, օսմանլու մէմուրէյն՝ ալթուն փէրէստն-
ուկիրապաշտ, կուտաս և կազատուես:

— Բայց աղա ցեղապետ, ես յանցանք չունիմ և ոսկիները երբէք:

— Ինչպէս թէ յանցանք չունես. ուրեմն ելավմջ է, զրպարտութիւն:

Մենք կարճ կապեցինք և նոցա խնդրանաց վրայ երդերի մի երկու թուրքական տխուր շարզիներից, որոնք աւելի իմ սրտին մօտիկ էին, քան թէ նոցա զւարճութիւն պատճառելու:

Միմեանց վիճակակից բանտարկեալները երբ ծանօթանում և մտերմանում են միմեանց, սկսում են այնուհետեւ իրանց պէտքով անցած ու գնացած չարն ու բարին պատմել: Մէկը միւսին խելք է սովորեցնում, մխիթարում, յուսադրում, օրէնքներ է բացատրում: Ճշմարիտ են ասել, որ բանտն էլ մի տեսակ դպրոց է. այո, իրաւաբանական դպրոց, որտեղ ընկնողը շատ բաներ է սովորում իր ապագայ կեանքի պահպանութեան համար:

Երեք զօռնայ բանտարկեալները մի քանի անգամ կրկնելով ու պարպելով իրանց չիբուխները ապա ընկողմնեցան, ընկան Մորիիւղէսի գիրկը. խաղաղ ու անվրդով խոմբում էին որպէս իրանց տան:

Նոյնպէս ներքին զնդանում հղած բոլոր կալանաւորները մրափել էին, լուռութիւն էր թաղաւորել վրշտացեալների վրայ, ամեն ոք թշուառ իւր ցաւն ընդգրկել մրափում էր և կամ խոշտանգում: Արթուն էին միայն և հրացանի ձեռին ներս ու դուրս հսկող պահապան զինւորները կրկնելով իրանց սովորական յուշարար կոչն. «կարնկճ, հազըր օլ», նոյն սովորական տօնով ու եղանակով:

Մինչ բանտային կեանքում, այս հեղբական վիճակն էր ներկայացնում ինձ. դուրս քաղաքի զանա-

զան մասերում թմբուկի ու զուռնայի մեծադորդ ձայնը ձորերն ու սարերն էր արձագանք տալիս:

Շումապահ միւսիւլմանները ամբողջ գիշերը անցկացնում էին կամ թաղերը շրջագայելով կամ տներ այցելելով և կամ պարելով, ժամանակին, մինչ արշալուսին՝ ապա կրկին ընթրելով պիտի հանգստանային:

Ինձ համար քուն ու հանգիստ բացակայ էին. ես մտատանջւում էի երևակայելով վանում պաշտօնակիցներին վիճակը նոյնպէս բանտում:

Նստում եմ ու կանգնում, աչերս չորս արած և ականջս սուր լարած, նայում եմ և հետաքրքրութեամբ հետևում եմ դիմացի երկաթեայ շրջանակներով պինդ փակած դրան կողմ, որից անցնում են նոյնպէս մի երկրորդ սրահ կամ գաւիթ դիմացէ դիմաց շինւած բանտ նկուղների կամ փոքր զնդանների կողմ:

Քայլերս սկսեցի զգուշութեամբ փոխել, բայց վստահ չեմ յանդգնութեանս, մի գուցէ պահապան զինւորի նկատողութիւնը լսեմ: Կրկնեցի անց ու դարձս դէմ ու դէմ երկարացած սրահ:

Տեսնում եմ խոր, խաւար զնդանի այս և այն փոքրիկ լուսամուտներից ճրագի առկայծեալ նշուլներ, և դոցա հետ լսում եմ ախ ու վախի հառաչանքի կրցկտուր խօսքեր, վայերը կոտրած սրտերից:

Ել հատաւ համբերութիւնս: Հետաքրքրւած այդ ցաւազին մրմունջներին, դիմեցի նրբանցքի մէջ անց ու դարձ անող զինւորին.

— Դոքա լ՛նչ կարգի մահբուսներ—կալանաւորներ են, հարցրի ես. թեթեւ թէ ծանր յանցանքի տէր:

— Է՛, լ՛նչ էք ասում. այս կարգի կօվուշներաց մէջ եղածները (նա ձեռք մեկնեց դէպի զնդանները) բոլորն էլ Սասունի խիւաններից—ապստամբներից են, լի ատելութեամբ պատասխանեց ինձ պահապանը:

— Այդ տեղն է և Մարգար վարժապետը. միայն Դամաթեան էֆէնդին է որ վայելում է Վալի փաշայի ողորմութիւն. նորան էլ շուտով կուղարկեն Սամաթի Սուլթանի պալատ:

Պահապանի այս ոչ մխիթարական պատասխանը ինձ վրայ ազդեց ներքին մի սարսուռ: Ես սպրճեցայ, կարծես մի կուժ սառն ջուր լցեց գլխիս, տաք ու սառն քրտնքի մէջ ողողւած՝ դարձայ մի կողմ. Սասունի խախններ, հա, բռնութեան դէմ բողոքողներ, այո...

Ես գիտէի, որ Տամաթեան որպէս հմուտ պրօպագանդիստ, ղեռ երկու տարի առաջ մուտ էր գործել Սասունի հայ կտրիճների մէջ: Նա պատրաստել էր մի թոռցիկ խումբ, և շատ անգամ ծպտեալ շրջում էր գաւառի, նահանգի այս և այն կողմ. Սասունից Մուշ Բաղէշ և դարձեալ Սասուն, Գեալէ-գօղան, Դալուրիկ նրա գործելու կեդրոններն էին:

Տամաթեանը երբեմն երեւում էր որպէս ջրադացւան, որպէս փայտաւաճառ և երբեմն մղկիթներում աղօթաւոր միւսիլմանների շարքին:

Երբ 1884 թ. օգոստոսի 14-ին սկսեց Սասունի և ղերական դրաման, մի բուռն լեռնցի ժողովրդեան սոսկալի ջարդը, թողունք բազմաթիւ կոտորածներ և ընկած քաջեր, նոցանից բազմաթիւ հայեր և աւելի աչքի ընկած կտրիճները, խիստ տանջւելուց վերջ շրջ-թայակապ մտան Մշոյ և Բաղէշի բանտային սոսկալի դրութեան: Բացի այս և ժամանակի ղեկավար-հերոս Տամաթեանը քսանհինգից աւելի իր զինակիցների հետ, շրջապատւած մի այլի մէջ, իրանց հրազեններով և հրանիւթերով ձերբակալւած բերեցին Բաղէշի բանտը*):

*) Տամաթեանի և ընկերների իրանց հրազենները հետ միասին շրջապատւին ու ձերբակալ-ղթայակապ Բաղէշ բերելին հրատարակեց «Պիթլիգ» նահանգական լրագրում նոյն 1884 թ.:

Երկար ու ձիգ հարցաքննութիւնից վերջ՝ կերան իրանց դատաւիճիւն, ցկեանս աքսոր, որոնցից միայն Տամաթեանը քանի մի ամսայ չափ առանձին մնալով Թահսին փաշայի կոնստ, մասնաւոր հոգատարութեան տակ, ապա և նա տարեցաւ Կ. Պօլիս:

Նոյն 1884 թ. սեպտ. սկզբներին ես ականատես էի այն թշուառ արտահալած բնիկ սասունցի ժողովրդից մի հատւածին, արանց, կանանց, մատաղահաս կոյսերի և մանուկների, ողբալի զաղթականութեան, որոնք վերահաս կոտորածից ազատւած, մերկ ու բոկոտն, վիրաւոր և ուժասպառ կէսը թափւեցան Բաղէշ և կէս մասը ապստոան գտան Մշոյ դաշտային գիւղերում: Բաղէշի ուսուցչական և երիտասարդներից մի խումբ սուբբ պարտաւորութիւն համարեցին իրանց այդ թշուառների ցան ու վիշտը մասամբ ամօքել. անմիջապէս թաղէ թաղ ընկնելով՝ հայթհայթեցին հաց, կերակուր, հագուստ և թէ դրամ. մինչև մէկ ամիս պահպանելով նոցա դրութիւնը, ապա կառավարութեան հրամանաւ վերադարձրին իրանց տեղ, իրանց կործանեալ հայրենիքի աւերակաց վրայ սգալու:

Եւ այժմ էլ՝ երեսակայում եմ այն նողկալի իրականութեանց, այն արգահատելի պատկերների ուրականները: Երեսակայում եմ բազմաթիւ խեղանդամների, գնդակի և սրի հարւածներից բացւած լի վէրքերով, մէկ տակ շաղկով կանայք և մարդիկ, մանկամարդ հարսներ, արիւնաթաթախ մանկոտիներ, գտղանացած մարդկութեան անդթութեանց չարչարելի զոհերն...:

Ներքին վրդովմունքը ինձ ստիպում է կրկին մօտենալ պահապանին: Մի քայլ յառաջ, մի քայլ ետ եմ անում խօսքի սկսելու:

Բայց բարին այն էր, որ հերթաւալ զինւորին փոխարինեց մի ուրիշը: Քանի մի վայրկեան տեղա

լուռ ու մունջ նստելուց վերջ, վեր կացայ և քայլերս կամացուկ փոխեցի դարձեալ դէպի զնդանի նախագաւթի դռան: Տակաւին ես ոչինչ չսասած, մթութեան մէջ զինուորը կեռելով իմ դէմքիս, ասաց՝

— Օ, բարի տեսանք—տուեց իմ անունս:

— Օ, բարի տեսանք խուրճիտ, դուք էք—, պատասխանեցի ես:

— Դձբ աշատեղ. Աստուած իմ,—զարմացած ասեց պահապանը:

— Այո և ես աշատեղ, մի գիշեր ձեզ հետ հիւր մնալու եմ և ապա գնալու եմ Վան: Մենք առ այժմ թողնենք մեզ վերաբերեալ հարցերն. լաւ է, պատեհութիւնը չկորցնենք: Եւ խուրճիտը լինելով հայրենակից, մի քանի անգամ ընկերացել էր ինձ (Բէժիի *) մէջ ունեցածս պաշտօնավարութեան ժամանակ և Բաղէշում՝ մի երկու անգամ տեսել էի նրան կրթական տեսուչ Նուրի բէկի մօտ. ուրեմն այս լաւ պատեհութիւն է, տխուր չենք մնալ, խուրճիտի հետ կսկսենք մեր զրոյցն անել:

Ես աւելի մօտեցայ զնդանի սրահի դռան:

— խուրճիտ, խնդրեմ կարելի է աւելի մօտ գնալ, մտնել սրահ, մօտիկից տեսնել այդ թշուառներին, ինձնից խօս կասկած չունիք:

— Կարելի է, բայց շատ զգուշ պիտի փոխես քայլերդ, գիտես այդ զալըմ (ակնարկելով բանտապետին) մի ուրիշն է, խիղճ չունի...:

— Վստահ կաց, կարելի է, կատուից աւելի զգուշ փոխելու եմ ոտներս, միայն թէ լսեմ և տեսնեմ դոցա ազդարարն ու վիճակը:

*) Թարգմանում ծխախոտի մենավաճառում ընդհանրապէս ընկնելով եւրոպական ակցիօներական ընկ. ձեռքը, կազմել է արաւոնեալ կառավարութիւն «Բէժիի իտարէսի» անունով:

Վստահելով ծանօթ պահապանի թոյլտուութեան, աւելի մօտիկ՝ պահ մի նստեցի սրահի դռան մօտ ընկած քարէ նստարանի վրայ: Շունչս ու քիթս բռնած ապականւած օդի հոսանքի առաջ, նայում եմ ներքին նկուղներին, սրահի աջ ու ձախ կողմով շինւած մէկ, երկու, երեք, չորս և այլ բանա փոքրիկ ու նեղլիկ զնդաններին: Աւելի մօտիկ եմ գնում, ո՞հ Աստուած իմ և ի՞նչ եմ տեսնում և ի՞նչ աղիողորմ ձայները լսում:

Ճրագի արկայծեալ լոյսին տակ երևում են մաշւած մեռելային դէմքեր. ընկողմնած լերկ փսիաթի և յատակի վրայ:

Ե.

Բէժ, բաւական է սիրտդ մաշես, արի աշատեղ ուրիշ բանի վրայ խօսենք—ասաց ծանօթս:

— Թէ դու քո Աստուածդ և նրա Մարգարէն կը սիրես, ներիր ինձ խուրճիտ, թող որ իմ բաւականութիւնս առնեմ—, խնդրեցի ես. և այս լուսամուտից այն լուսամուտն եմ փոխում քայլերս:

Մզկած, բորբոսնած պատերով, սեւկալած առատադներով ժահալիր զնդաններ, որոնք ապականեալ օդից աւելին խոնաւացած, իրանց ցածրիկ առաստաղներով աւելի արջերի ու ջրերի են նմանում քան մարդկանց բնակարան լինելու: Իւրաքանչիւրին մէջ զօմ արած են 5—10 երիտասարդ կալանաւորներ, բոլորն էլ միմեանց շղթայակապած. բոլորն էլ ջարդուած դանակոծումից, ինչպէս կատուի եղները. շղթաների վերջի երկու ծայրերն անցկացնելով դռներից դուրս, կզպած են սրահի անկիւններում խրած երկաթեայ ցցերի օղակներին մէջ:

Լերկ և խոնաւ յատակը տեսնողը կարծում է, որ

դա լծացած մի ինչ որ փոս է եղել, և ջուրը ցամաքել-
ապա խոնաւ և ժանդոտած ու բորբոսնած պատերը,
վուհ, զղանք և զղանք էին արտայայտում: Այդտեղ
էին ապրում ու շնչում, ողբում ու հառաչում մարդ-
կային գաղանթեանց զոհ դարձած թշուառները: Ան-
հանգիստ ընդհանրապէս դադարումից անգամ, կողքից
կողք դառնում, գալարում էին մտած խոր թախծու-
թեանց մէջ, մահի սարսուռի և կենդանի տանջարանի
մէջ և միանգամ անտես և մոռացած գիտի և ողորմու-
թեան հայցումից: Եւ այդպէս՝ Սասունի արծիւները
թափահարած ընկել էին գառազիղում. նոցա կցկտուր
եղերական ախ ու վախի ձայները, որ շնչում էին՝ ոչ
այլ ինչ էր, եթէ ոչ մի արհամարհական ցոյց աշխար-
հիս անիրաւութեանց դէմ, ակնկալեալ արդարութեան
սպասելով. բայց մինչև երբ...

— Ապա մի լաւ ականջ դիր և պատմիր ինձ,
ի՞նչ է միշտ քլքլում այդ վարժապետը—, ասաց ինձ
պահապանը, որ ժամանակ երկուքս էլ միասին նայում
էինք դէպ նոյն նկուղին:

— Խնդրեմ ասացէք, դա ի՞նչ վարժապետ է:

— Վարդենեացի Մարգար վարժապետ, միթէ չը
գիտես, դորա գլխով շատ բաներ անցան և այժմ փիս
վճիռ դրած է, կամ պիտի կախեն և կամ էպէտիլ
քիւրէկ—ցկեանս տաժանակիւր աշխատութեան:

Ես այդ գիտէի դեռ երկու տարի առաջ և կրկին ինձ
յիշեցրեց ծանօթ պահապանը: Բայց կէս սարսափմամբ
և կէս մտահոգութեամբ լի ցատումով՝ կրկին ուղեցի
տեղեկանալ վարժապետի գլխով անցած ու դարձած
արհաւիրքները և նորա հերոս ընկերների անցքերն:

— Մարգար վարժապետ, ինչո՞ւ, ինչ մեծ յան-
ցանք է գործել—կրկին հետաքրքրեցի, շօշափելով
պահապանի ներողամիտ կողմերն:

— Այո, նա իսկ, որ դապթիաներից մի քանիսին
էլ մահամերձ վիրաւորել էր և Մշոյ Խառ գիւղում
սպանեց չափուշին մի աղջկայ համար:

Մշոյ դաշտային գիւղերում տեղի ունեցած տխուր
անցքերը, սկսեալ յայտնի ոճրագործ Մուսայ բէկի
բռնարարութեանցից, դեռ քանի տարի առաջ Կ. Պօլսոյ
լրագիրները յայտարարել էին, որից ամենագլխաւորն,
այդ անպատկառ ցեղապետի և հայ կոյս Գիւլիզարի
բռնի առևանգումի իրարանցումն էր: Բոլորի վրէժը
լուծելու և տուժելու գործը մնում էր Մարգար վար-
ժապետին. և վարժապետը քնաթաթախ թախիծի մէջ
ընկղմած իւր լոխի և մնջիկ կսկիծներն էր մրմնջում:

— Ձէ և չէ, Թուրքիայում արդարութիւն չկայ,
արդարութիւն ասած լոկ հնարովի բառ է այն ապի-
կար մարդոց, որ անդիմադրելի զօրութեանց ձեռքից
զրկւելով, թաւկելով, զանախոժելով, մի անծանօթ, ա-
մենակար զօրութիւն են ստեղծել: Թուրքիայում տկար-
ներ և անզօրները միայն նրա վրէժինդրութեան կա-
պաւինեն:

Այստեղ աւելի խիստ սրտաշարժ էր տխուր տե-
սարանը: Մարգար, այն հասարակ վարժապետ մահ-
կանացուներից չէր եղել իսկապէս: Նա ունեցել էր և
անցելում իւր արժանաւորութիւնը: Մարգարի բան-
տարկելու և մահաւն դատապարտւելու խնդիրը կապ
է ունեցել տարիներից առաջ Մշոյ երկրում տեղի ու-
նեցած հայ և քուրդ ընդհարումների և կոյսերը բռ-
նաբարելու հետ:

Մարգար վարժապետի ընկերներից են եղել յայտ-
նի Արարօն և Շէկօն, որոնք նոյնպէս Մշոյ Կանկ Ռաշ
գիւղի մօտքի ձորերում, քրդերի և թուրք զապթիա-
ների հետ պատահած մի անհաւասար կռոււմ ընկել
են քաջ հերոսի մահով:

Բայց Մարգարին սպասում էր աւելի մի եղբւրական մահ...

Չարչարանք, տառապանք և տեղական հալածանքը ոչ միայն կը մաշեցնէն մարդուս, կը տանջեն ամենազգայուն արարածն, այլ հերոս կը շինեն և՛ բանաստեղծ և՛ երգիչ—պօէտ։ Մարգար վարժապետը նոյն հերոս և զգայուն հոգիներէց է եղել։ Ազգային ինքնաճանաչութեան ոգով տոգորւած, մի քանի համախոհներով համարձակել էր վավաշոտ աշակրօնների դէմ գուրս գալ՝ իւր տոհմական պատին, նամուսն պաշտպանել, հոգ չէր թէ նա կենթարկէր հալածանքի տանջանքի և յետոյ կախաղան կը բարձրանար ի պատիւ և ի սէր իւր բնավայրի զաւակաց, անարատ կոյսերի...

Իրատէի սէնիայով—բարձրագոյն հրամանաւ— Մարգարին կախաղան բարձրացրին 1895-ի մեծ պատի մէջ։ Մենք ակնատես եղանք այդ հայ քաջամարտիկ հերոսի այն անիրաւ դատապարտութեան, որ Բաղէշի բերդի ստորոտում, ի ներկայութեան կառավարչական բարձր պաշտօնէից՝ կատարւեց այդ եղերական զրաման *)...

Էլի դարձայ դէպ Սուրբիտ.

— Ասացեք խնդրեմ, «Պիթիդ» կազէթում հրատարակւած լուրերը ճիշտ են Սասունի վերաբերութեամբ։

— Տասնից մէկ հազիւ ինչ որ կատարեցին Գեաւէ գօզանի հայերի և տէրաէքների գլխին, Աստուծոյ է խաբար. անմեղ տեղ կոտորեցին խեղճերին, ոչինչ չեն գրել. բայց մի տեղ որ երկու հայ մի քովիս քրդի է սպանել, կամ մէկ հրացան են բռնել. է՛հէ, իլսն են անում

*) Նոյն թւականին և իսկ նոյն օր Վանում կախեցին Շատուրեան Մանուկ Փուլիս Նուրիի սպանման գործով, և էրզրումում մի այլ հայ երիտասարդ նմանապէս որպէս յեղափոխական գործիչ։

(յայտարարում)—Թէ այսքան միւսիլման է կոտորւել. այսքան ջարախանայ ռազմամթերք ենք վերցրել ֆէդայիներէրց։

— Է՛, դօսթում (բարեկամս), մեր մէմուրէյն (պաշտօնեայք), սկսեալ կենտրոնից, Կ. Պօլսից, մինչ գաւառական քաղաքներ, երբ գործ են ունենում, քաղցած գայլերի նման ընկնում են ժողովրդի մէջ, պլուկում են յայտնի թէ գաղտնի. ո՞վ է մտածում։ Պիթիդը անւանի է Անատօլում (փոքր ասիական մասում), սորան «Ալթուն-Դէրէսի»—ոսկեծոր են ասում. հա Ալթուն Դէրէսի. գիտե՞ս, դատարկ զրպանով և պարտքով եկողը լիք զրպաններով դուրս է գնում։ Եւ պահպանը յիշեց մի քանի պաշտօնէից անունները, որոնք պարտքով եկել էին, լիք զրպանով փոխւել էին ուրիշ տեղ. ապա շարունակեց.

— Մեր մեծը խօս գիտե՞ս. (ակնարկելով Թահսին փաշային) հազարներ է դիդել, աւելինը ձեր հայ մէթօթէրեանից (յայտնի պատւաւոր հայերից) և քիչ մասը մեր թուրքերից։

— Էրմէնի մէսէլէսին պատճառ բռնելով, պոկել ու պոկել է։ Բազդալեաններէրց միայն վերցրել է հազար հինգ հարիւր լիրայ. հա լիրայ եմ ասում. այնպէս էլ Մուխսի Սաչմանուկից և ուրիշներից։

— Դեռ այստեղ ոչինչ (ձեռք մեկնելով դէպ ստորին զնդան) վերելի յարկումն են ձեր յայտնի հարուստ աղաները, մեծ-մեծ էֆէնդիները. իսկ մի այլ առանձին սենեակում հսկողութեան տակ է Մշոյ մուրրախէս—առաջնորդ (խօսք Ներսէս վ. Կարախանեանի մասին էր, որն ևս տարւեցաւ Կ. Պօլիս)։ Այնտեղ են Սաչմանուկեանց Աւետիս, Շողիկեան, Մըլսիշեան, Բազդալեան, Պըրօեան, Սաղխաղեան, Քէնտէրեան և այլ էֆէնդիները, էլ ո՞ր մէկն ասեմ։ Թահսին փաշան ամեն

մէկին մէկ կուլի-կանթ կապնելով, միջու մարդկանց ձեռքով գեղին ոսկիները կտրում է իւր գրպան, կէսն ի հարկէ իրեն, և կէսն բէօջէկը աշիններին (կենտրոնականաց): Եւ այսպէս և այնպէս միլլէթ—ժողովուրդ—իզուր տանջում է:

Ի դէպ է գովեստիւք յիշել գեր. Ներսէս Ժ. վ. Կարախանեանի *) լուրջ գիտակցութիւնն, որն այդ նեղ օրերին՝ համբերութեամբ և խիստ զգուշաւոր կերպով տարաւ ու տոկաց:

Միամտութիւն կլինէր, եթէ ասէինք, որ Բաղէշի գիտակ երիտասարդութեան մէջ էլ հայկական-ազատագրական հարցի վերաբերութեամբ շարժումները չէր երևում: Եւր Սասունից Մուշ, Մուշից Բուլանջ, Արձակէ, Նլաթ և անտի Բաղէշ արձագանք պիտի տային քաջ լեռնցիների շարժում, բայց խուս և լռիկ էր այդ բոլորքը. պատճառը տեղական աննպաստ պայմաններն էին:

Թահսին փաշան և իւր արբանեակները աչքերնին սուր սրած առիթ էին փնտռում: Մի տեսակ աչքածակ տղրուկի նման ծծեցին Բաղէշի հասարակութեան շատերին: Խորամանկ պատեօնների նման, նոքա նախ շօշափում էին մտքեր, հակառակ պարագային՝ ապա ուղարկում էին մուլթ տուն—զնդան:

Ինչ որ պահապան զապթիան յիշեց ու խոստովանեց ինձ աւելի մտերմաբար, այդ բոլորը և ինձ յայտնի էին: Բայց որ այժմ և ես՝ նոյն զնդանում ապականուեալ եմ և մօտիկ իրազեկ եմ լինում, աւելի փոստալից են և ապագային օգտակար:

*) Գեր. Ներսէս վ. Կարախանեան ազատելով արտրից, 1909 թ. հոկտ. 25-ին ս. Էջմիածնում Վեհ. հայրապետ Մատթէոս Բ. Իգմիրեանից ի միասին Կարապետ, Մեսրոփ և Մխիթար վարդապետների եպիսկոպոս ձեռնադրեց:

Ծանօթիս հերթն էլ վերջացաւ և մենք կարճ կապեցինք: Նորան յաջորդեց մի այլ քուրա ոստիկան, որից բան հասկանալ անկարելի էր, և ես կամացուկ քաշեցայ տեղս:

1894 թ. օգոստոսի 14-ից, Սասունի կոտորածից դեռ առաջ, մինչ հոկտ. 15 յաջորդ. 1895 թ. ապրիլի մինչև Բաղէշի կոտորածը հայկական ամեն դաւաճութեամբ թուրքական բանտերը նոյն և Բաղէշի զնդան խիտ առ խիտ լցւած էին ամեն դատաւարդի հայերով: Հողեքականների և վարժապետների թիւը մէկ երբորդն էր կազմում: Դոքա բոլորը ամբաստանւած էին քաղաքական խնդրով: «Փօլիթիկայ մատաէսին»-ը՝ եզել էր թուրք պաշտօնէից մատի փաթաթան. բայց ամենից աւելին ես կարծում եմ, որ Բաղէշի զնդանը պիտի լինէր ապականւած, սարսափելի և զարնուբելի տանջանարան: Այո, սոսկալի էր Բաղէշի զնդան իւր տեսակին մէջ. աւելի սոսկալին՝ նոցա վարիչներ, այդ պատճառանի զանիճները:

Եթէ լուսաւորեալ երկիրներում մտածում են և ծրագրում բանտային և բանտարկելոց զրուծիւնը բարւոքելու, մարդկութեան և օրէնքին դէմ մեղանչողներին յուղղութիւն բերելու, ընդհակառակն Պիթլիգի ոստիկանութիւնը մտածում էր այդ վիճակը աւելի անտանելի դարձնելու, բարբարոսական միտումներով:

Եւ ինչ աւելի կապուէր այդպիսի մի անտակա, անպայման յոռի վարչութիւնից, ուր «օրէնք բռնութիւն մեր լիցին» էր, և այդպէս էլ կշարունակէր դեռ երկար ժամանակ:

2.

Իմ վիճակիս այն յուզւած դրութիւնից, այդ ամբողջ գիշերը ես անցկացրի անքուն և անհանդիստ. ընկղմած խորին մտմտունքի մէջ, վրդովւած ոչ միայն իմ անձնականին պատահած այն զբաւարտիչ անցքով, այլ որ աւելին էր՝ ընդհանուր դրութիւնից: Լսելով և տեսնելով այն բոլոր բարբարոսական խժոժութիւնը և ընչաքաղց թուրք մէմուրէյիս—պաշտօնէից պատճառաբանեալ անիրաւութիւնները չէի կարող զգացմունքս խեղդել, միայն այնու՝ որ մտմտում էի միշտ մի և նոյնը «ո՛հ, դուք բարբարոս քիւրդեր, յոռի վարչութեան կրօնամոլ թուրքեր, մինչև երբ»...

Առանձնացած մի կողմ, կողքից կողք էի դառնում: Ցանկալի էր ինձ գէթ մի քանի վայրկեան դոնեա մոռանալ վշտերս, սակայն այդ՝ չէր յաջողում. քունը մօտ չէր գալիս:

Սուրանդը ձորակին վրայ բացւած պատուհանից երեւալ սկսեց արշալուսի առաջին փրփլացող լոյս, իւր հետ բերելով ինչպէս օրար աշխարհին, այնպէս և ինձ կարծես՝ նոր մի ոգևորիչ զօրութիւն: Եկեղեցիների դանգակների քաղցրահնչիւն ձայն մի կողմից, մօլլաւանների, մուսալմանների «Ալլահ աքպարի» ոմանց խուլոտ և ոմանց զիլ ձայները միւս կողմից, իրանց սովորական աններգաշնախութեամբ աւետելու եկան լուսոյ և առաւօտեան գալուստը:

Զնդանի այն մասում, ուր գտնւած էին Սասունի կալանաւորները այլ ևս ոչ մի ձայն, ոչ մի շնչիւն:

Շարժողութեան մէջ էին միայն մուսլիման բանտարկեալները պատրաստելու, աղօթելու, ընթերելու և կրկին քնելու:

Իրանց կրօնակից ընկերների հետ արթնացան և

իմ երեք ընկեր կալանաւորները, դեռ բոլորովին չը հագնւած՝ շտապեցին և նոքա կատարել շէվաղի ապտէսթն—արշալուսի լուացումն:

— Հըմ, ինչո՞ւ չես քներ շարզջի—երգիչ,—ուշադրութիւնը ինձ վրայ դարձնելով՝ հարցրեց քուրդ ցեղապետը:

— Քունս չի գալիս, աղա ցեղապետ. մտածում եմ, որ երկար ճանապարհ կայ գնալու և ես պատրաստութիւն չունեմ:

— Մի մտածիր. ես էլ քեզ աչս էի երբ մտայ այս քամբախ դղան, այժմ սովորել եմ, կուզի հինգ տարի էլ պահեն, ոչինչ չեն տեսնի:

Ցեղապետ, սափրիչ և դրամանենգ էֆէնտին կատարելով իրանց ծէսն, ընթերելով կրկին ընկողմնեցան, կրկին քնեցին:

Զնդանի դռները կրկին ամբագոյնս կոկպեցան, և կրկին տրեց խոր լուսութիւն:

Ես էլ ընկողմնեցայ. կամայ թէ աւամայ աչերս փակեցի, բայց ի՞նչ քուն, ի՞նչ հանգիստ. ցնորք թէ անուրջ ինձ շրջապատեցին: Տատանւում եմ կողքից կողք. վերջապէս հոգեկան սաստիկ տանջելուց էր թէ ահիսանգստութիւնից՝ չգիտեմ, միայն քնել եմ: Իմ մտածմունքիս բոլոր առարկան ճանապարհ ընկնելս է՝ առաւօտեան ո՞ր ժամին, որո՞ց հետ և ի՞նչ պատրաստութեամբ:

Ինձ պատահել էր տեսնել շատ անգամ կալանաւորների պատրաստութիւնս, նոցա փոխադրութիւնը տեղից աեզ, խիստ հսկողութեան տակ և շատերին շարիշար շղթայակալ... Տխուր իրականութեանց հետ և տխուր երեակայութիւն... Կամայ թէ աւամայ համակերպելու էինք, մեզ յանձնելով դիպւածին, ինչ որ լինելու էր թող լինէր, և մենք խօ աւելի թանգ չէինք

գնահատում մեզ, քան այն պատուական մարտիկները...

Բամէղանի շէրիֆի—ծովի ամիրը ընդհանրապէս միաւրիման աշխարհում, թէ անաշխարհքի, թէ զլարճութեանց և թէ լաւ կերութեամբի, քէֆ անելու մի որոշ նշանակութիւն ունի: Նամազ, նիեսազ—աղօթք և խնդրեաժք—իւր կարգին, զուարճութիւն, քէֆ, կեր ու խում իւր կարգին. ամեն ինչ ամենայն յղիութեամբ՝ կայ ու կայ: Սկսեալ հասարակ, միջին և հարուստ դասակարգերից, ամեն մի միաւրիման, ըստ շրջանի և կարողութեան, պարտքով թէ խարջով, անհրաժեշտ է կատարել. և դոցա հետ թունդ վերաբերմունք դէպ ոչ մանմեղականներ, որոց ելէ ուղենան, հարիւր անգամ էլ հայհոյեն և նախատեն, ներելի է, որովհետեւ պատասխանատուն ըլմէզանի շէրիֆն է, օրօջն է—ծոմապահութիւնը:

Գիշերային զարճութեանց մէջ յղիացած միաւրիմանը քնում է արշալուսին և արթնանում—շատերը ցերեկայ ժամի 11—12-ին: Սորա աւելի փափուկ սովորութիւնը կգտնես կառ. պաշտօնէից մէջ. սոցա սկսած գործն էլ մի բանի նման չէ. Աստուած մի արացէ, հայ-քրիստոնեան ըլմէզան ամսի մէջ՝ գործ ունենայ կառավարութեան դուռ...

Հազիւ թէ մի թեթեւ քաղցր քունը առել էր ինձ, յանկարծ զապթիաներից մէկը արթնացրեց ինձ առաւօտեան ժամի 10-ին:

—Վեր կաց, վարժապետ, կանչւած ես զապթիանից—ոստիկանութիւնից—, գրսում քեզ սպասում են ընկերներդ:

Այս զեկուցումը որքան էլ անմխիթարական լինէր ինձ համար, բայց և այնպէս՝ ունէր իւր մխիթարական կողմն էլ: Օրհնեալ է Աստուած, չէ որ կազատ-

ւեմ այս ապականեալ տեղից, լոյս աշխարհ կրնկնեմ և հայրենիքս կերթամ:

Ներկայանալով հերթակալ ոստիկան—հարիւրապետին, ապա յանձնեցայ բակում պատրաստի կանգնած չորս ձիաւոր չէրքէզ ոստիկաններին: Նայում եմ չորս կողմն ոչ մի հայ, ոչ էլ ծանօթ ոք: Այլ ևս ինձ միջոց չուին երկու խօսք փոխանակելու, խնդրելու ճանապարհի թեթեւ պատրաստութեան համար:

—Այժմ ճանապարհ ընկէք. ձեր ետեից կգայ ամեն ինչ—հրամայեց ոստիկան—հարիւրապետը ակնարկելով չէրքէզներին...

—Դէ հայդա, արքատաշ—օն ընկեր—գնանք—ասաց չէրքէզների գլխաւորը, որին Արսլան բէկ կամ չաւուշ էին կանչում:

Այո, գնանք, ուրիշ ոչինչ. և ինձ տեսայ չորս չէրքէզ ձիաւորների մէջ, երկուքը առաջից և ետեիցս և երկուքը կողքերիցս: Պահ մի լուռ և մունջ շարունակեցինք մեր ուղինը:

Ապերախտութիւն կլինէր ինձ, եթէ չլիշեմ Բաղէշի հոգաբարձութեան, մասնաւորապէս Ամէտեան *) պ. Յովսէփի, իմ ճանապարհի պէտքերն հոգալու արած շտապողական պատրաստութիւն, որն ի վերջոյ իմացայ. սակայն ոստիկանութիւնը արգելք է լինում և ետ է դարձնում՝ աւելորդ համարելով:

Չեմ յիշում օրւայ թիւը, սակայն գիտեմ, որ այդ օր՝ 1894 թ. աւագ հինգշաբթին էր: Վերելից սաստիկ ձիւնախառն անձրև և ներքեից՝ լճացած ցեխն ու ձիւ-

*) Ամէտեան պ. Յովսէփ մի պատական երիտասարդ մարդ, հասարակական գործիչ, յայտնի վաճառական տոհմից էր: 1895թ. հոկտ. 15-ին Բաղէշի կոտորածին չարաչար նահատակւում է տեղական թուրք սերիկաներից, որի մահը ընդհանուր սուղ է պատճառում շատ շատերին:

նը ինձ անհանգիստ էին անում: Անցնելով քաղաքի նեղ ու խոտորնակ փողոցներէից, հասանք Թաղապետի կոչած տեղ. կանգնեցինք մի երկու րոպէհալի: Շատերի, անցնող դարձողի ուշադրութիւնը իմ կողմն էր: Երեւի ես՝ շատ յանցաւոր էի. կալանաւոր...

Ձերբէզների գլխաւորը նկատեց իմ դրութիւնս: Նոքա ձիով, իսկ ես յետոտն, ինչպէս կարելի էր: Նա զգաց ինչ որ մի մարդասիրական ասեմ թէ քաղաքավարական գործ կատարել և կատարեց.

— Արի դօսթում, արի իմ ձիու գաւակն, սար սարին հանդիպի ոչ, բայց մարդը մարդուն՝ ամեն ժամանակ—ասելով՝ կանգնեցրեց ձին և ես էլ գտայ իմ հանգիստն:

Ծաշից վերջ կտրելով Ռահմանի անձրեկից և ձիւնից ճապաղած դժւարանց ուղին, հասանք առաջին պահականոց, Ռահման-խան, առաջին իջևան:

Դրան առաջ և կանգնած մի պահակ դապթիա, տեսնելով իմ դրութիւնս, իսկոյն և եթ նկատեց նշուլւածը...

— Հըմ, բու դա անլարդանտը—այս և ինոցանէ է, ասելով ինձ հրաւիրեց խոնաւ մի մութ սենեակ:

Վերջին տարիներում երկրի զանազան մասերում ընկած պահակները, կայարանների հսկող պաշտօնեայք այնքան ընդունել և ծանօթացել էին հայ կալանաւորների հարցով, որ առանց կասկածելու ամեն հայ բանտարկեալին նոքա Փէդայի կամ միւզի—անձնանէր, կասկածելի էին կարծում և վարւում էին աւելի խիստ կերպով:

Ռահ—Վան, կամ Վանուղի, Բաղէշից մինչև Դատւան հայ գիւղը, առաջին բանուկ նաւահանգիստն է Վանայ ծովին: Դատւանից մինչև Աւանց գիւղ—նաւահանգիստ հասնելու ծովային ճանապարհով, վեց ժամ

է. բայց մենք կտրելու էինք ծովի հարաւային եզերագիծն. անցնելու էինք Կարճկան կամ վերին Ռշտունեաց անտառներով և կապաններով, յանձնելու էի Կարճկանի ոստիկանութեան:

Կրկին տեղացող անձրեկից բոլորս էլ եղել էինք տուգ-մուգ, մինչև շապիկ թրջւած, մանաւանդ ես, որ հագիս չունէի վերարկու և կրկնակօշիկներս աւելի էին անհանգստացնում ինձ:

— Այս չեղաւ. իջնենք Դատւան և մի քիչ հանգըստանանք—ասաց Արսլան բէկ և ձիաւորներից մինը ուղարկեց գիւղ՝ պատրաստութիւն տեսնելու:

Կէս ժամից վերջ՝ մենք Դատւանում, գիւղապետի սենեակում մեր հանգիստն առած վայելում էինք պատրաստած սեղանը:

— Ասուած շէն ու պայծառ պահէ հայ գիւղացու շէնը, ասաց չավուշ—բայց, բայց չգիտեմ ի՞նչ ասեմ... Ինչպէս շատերը նոյն և չէրբէզները քանիցս կրկնեցին հայ գիւղացու հիւրասիրութիւն: Բայց և այնպէս՝ ժամանակի տիրող աննպաստ պայմանները օգնում էին և ամենաստոր պաշտօնէին անգամ, խէթիւ նայել դէպ հայ մարդ:

Դիւղապետը նկատելով իմ դրութիւնը և կօշիկներիս, արգահատեց. էլ չկարողացաւ զսպել իւր զգացումն:

— Այդպէս չեղնի պարոն. էդ մլա չես կարող չորս օրւայ ճամբայ էրթալ. քրիկ պէտքն ա մի չուխտ տրեխ և մի չուխտ հաստ պճեր (զուլբայ), թէ ոչ՝ օտներդ կպաղին և դու խեղճ ես:

Հնազանդեցի բարի գիւղապետի խորհրդին. հագայ հաստ գուլպաներ և տրեխներ: Պատրաստեցինք ընկնել ճանապարհ: Բայց առաջին անգամն էր՝ որ բոլոր ճանապարհորդութեանս մէջ հագնում եմ տրեխ-

ները և ի՞նչ լաւ բան է եղեր. ի՞նչպիսի հանգստութիւն...

Շնորհակալութիւն յայտնելով Դատանի տանուտէրոջ, ընկանք ուղի, և վերջալուսի ճառագայթների հետ, նոյն օր մտանք Ալմալու կամ Խնձորիկ հայ գիւղ:

Այն տուն, ուր մեզ հիւր տւին, շատ անգամ ընդունել էր ինձպէսներին և այդ էր պատճառ, որ դռան չորս բոլորը լեցւեց հետաքրքիր բազմութիւն. և ինձ թոււմ էր, որ զապթիաները կասկածելով տեղացի երիտասարդներից, հրամայեցին չորս պահապան եւ աւելացնել, որոնք հերթով պահեցին այդ գիշերը:

— Այժմ կարող էք հանգիստ քնել—ասաց Արսւլան բէկը—ոչինչ մի մտածէք, վաղ երեկոյեան կհասնինք ձեր սահման, եղեկիս *):

Ընթերիւց վերջ, չառւշը առաւ ինձանից իմ ժամացոյցս. չգիտեմ թէ ինչ մտքով. արդեօք որպէս գրաւակման, մի գուցէ, գիւղի երիտասարդները ինձ փախցնէին, կամ որպէս մի պարզե՛լ իւրացնելու... Առանց այլայլութեան և որոշ մտքերի ես յանձնեցի ժամացոյցս և ընկողմնեցայ լերկ թաղիքի վրայ: Նախորդ գիշերւայ ո՛չ անհանգստութիւն, ո՛չ յուզմունք և ո՛չ մտատանջութիւն ինձ չխանգարեցին առնել բաւականութիւնս մինչև առաւօտեան լուսաբացին:

Երկրորդ առաւօտեան շուտով ճանապարհ ընկանք և դեռ ճաշը չեղած՝ մտանք Եղեկիս, Կարճկան գաւառակի կենտրոնատեղ:

Կարճկան գաւառ կամ Վերին Ռշտունիք, որպէս համեղ պատառ միշտ կեղեքւած է թէ Վանայ և թէ

*) Եղեկիս հայ գիւղը Կարճկան գաւառակի կեդրոնն է, ուր նստում է գաւառապետ. չորս կողմից շրջապատւած է կոյս անտառներով, ատաւարովի աղբիւրներով:

Բաղէշի թուրք պաշտօնեաներից: Ազգաբնակութիւնը զլւած այդ կերպի կամայական զուլումներից, քանիցս բողոքելով, վերջ հաստատեց Վանայ կուսակալութեան մէջ:

Արսւլան բէկը ինձ վերաբերեալ թղթերն յանձնելով տեղոյն ոստիկան-հաբւերապետին, նոյն երեկոյեան մեկնեց իւրայիններով:

— Գնաք բարով չափուշ. ձեր արած լաւութիւնը չեմ մոռանալ—եղաւ իմ վերջին խօսքը:

Այո, մոռանալու չեմ. երբ երեակայում եմ և մինչև այսօր, եթէ չէրքէդ ոստիկանը ինձ չառնէր իւր ձիւ գաւակն, ի՞նչ պիտի լինէր իմ վիճակը, կամ շրջթայակապ քաշ տային ինձ ետեմներից... Բայց ինչպէս ասում են, այդ օր ես բարի մնալի պատահեցայ:

Եղեկիսում ես ունէի ծանօթ-հայրենակից պաշտօնեաներ, որոնցից միմեան էր գաւառի գանձապահ Բէքըր Էֆէնդին, որոյ հետ մի քանի տարի առաջ պաշտօն էի ունեցել Քաջբերդեանց երկրում, Արճէշում: Բէքըր Էֆէնդին երաշխաւորելով ոստիկան-հաբւերապետին՝ ինձ հիւրասիրեց: Բայց զարմանք, ես դեռ ոչինչ չասած՝ նա յիշեց.

— Ես գիտեմ, երգեր ես երգել:

— Միայն դորա համար:

— Այո, հէնց զրա համար:

— Տէր Աստուած, միթէ երգերից էլ են վախենում մարդիկ: Էլ ոչինչ չասելով, անցանք սովորական խօսակցութեանց:

Յաջորդ առաւօտ ընդունելով թուրք ծանօթիս պատրաստած անուշափ սուրճն և նախաճաշն, չորս չէրքէդ ձիաւորների փոխարէն, յանձնեցայ միայն մի լաղ չափուշ Ապտուլային:

Տէր Աստուած, թէև փորձանքները գլխիցս պա-

կամ չեն, բայց ուր էլ որ գնամք, ծանօթներն էլ պակաս չեն: Եւ այդպէս՝ Ապտուլիւս չափուշին ծանօթացել եմ դեռ 1883 թւականից, որ ժամանակ (արձակուրդին) Վանից անցել եմ Իզդիր—սահմանագլուխ և անգամ մի էլ Վանայ անգլիական դոստիւլ պ. Գլէյթօնի հետ արածս ճամբորդութեան ժամանակ: ուղեկցում էր մեզ որպէս պահապան զինւոր: Ուրեմն ոչ մի բռնութիւն և նեղութիւն մեզ վրայ:

Երկու օրից վերջ մենք մտանք Վան. Յարութեան դատկի երկուշաբթին, իսկոյն և եթ ներկայացանք նախ Վանայ ոստիկանապետին և անտի ընդհանուր դատախազին *):

— Հըմ, եկա՛ր, ընկերներդ քեզ են սպասում—ասաց դատախազ իւր առաջին հարցով և խնդրոյն վերաբերեալ մի քանի բանաւոր հարցեր տալուց վերջ, ակնարկեց երկու ոստիկանների, և հինգ րոպէից վերջ՝ ես արդէն կենտրոնական բանտ՝ ընկերներիս մօտն էի:

— Օ, օ. բարով, բարով—չորս կողմից լսեցան ծանօթ ձայները:

— Մէկը դու էիր պակաս—ասաց չարածը՛ի Պ. Սօլախեանց, հոգաբարձութեան անդամներից մինը:

— Ո՛չ բարով ոչ խէրով. սո տնաքանդներ, մի լաւ տե՛ղ էք ընկել, որ ինձ էլ բարով-խէրով էք անում:

Սկսեց ընդհանուր ծիծաղ:

«Մահն ընկերով հարսանիք է», ասում է առածը:

Միամիտները կարծում էին, որ իմ ներկայութեամբս գործը կվերջանայ, ինչ ասել կուզի, և շուտով էլ կազատէինք...

*) Օսմանեան դատարանական կազմը ունի հետեւեալ զբաղումներ բաժանմունք. 1. միւսթէնթիկ-հարցաքննիչ. 2. բիտաեթ-նախնական. 3. իսթինաֆ-վերաքննութեան. 4. թէմիկ-վճարեկատեաններ. այս վերջինս Կ. Պօլսումն է միայն:

Սպասներ և տեսներ, որքան ուժ ունին մերայինք կամ մեր վարձած փաստաբանները: Կամ երբ պիտի կազմի կամ կակղեցնեն Բահրի փաշայի սէրթ բնաւորութիւնը...:

Է.

Ինչպէս արդէն էլ յիշեցի, չորրորդ անգամն է՝ որ ես ընկնում եմ Վանայ բանտ: Ինձ վրայ չթողուց այն տպաւորութիւնը, որպիսին ես զգացի Բաղէշի զնդանում և այն էլ միայն մի գիշեր:

Այստեղ՝ այս առաջին գիշերը մենք անցկացրինք, այս երեք ամսեայ ընթացքում՝ մեր բոլորիս գլխով անցկացած դէպքերն կրկնելով:

Առաւօտեան ժամի 11-ին կրկին կանչեցայ ընդհանուր դատախազից: Մեր ընկերների, բոլորի հարցաքննութիւնը վերջացրել էին և գործերը յանձնած էր պատկանեալ տեղ. նախ նախնական՝ ապա վերաքննութեան ատենին: Բահրի փաշան խիստ էր զայրացել մեր դէմ...:

Դատախազը Բաղէշի դատախազին տւածս հարցաքննութեան թղթերն ծրարւած ամլոքի միջից դուրս հանելով, կրկին աչքէ անցունելով, վերէն վար ինձ մի լաւ դիտելուց վերջ՝ ասաց.

— Ճշմարիտն ասացէք. դուք ի՞նչ ժողովներ էք ունեցել, ի՞նչ նպատակաւ, և դուք՝ մասնաւորապէս ի՞նչ երգեր ես սովորեցրել, այս երեք հարցիս տե՛ք կտրուկ պատասխան և ապա իշաքիմ կնայենք, շուտով կվերջացնենք ձեր գործը:

— Էֆէնդի, եթէ ճշմարիտն էք ուզում լսել, այս է: Այն մենք ուսուցչական խմբով և հոգաբարձութիւնը ունեցել ենք մի միայն մանկավարժական ժողովները

ուսումնարանի և ուսանողներին համար: Իմ սովորացրածս երգերը եղել են մանկական երգեր, մանուկների համար. և թող զայս՝ սովորեցրել եմ նաև «զաթիշահանէայ մախսուս» — սուլթանին յատուկ թուրքերէն երգեր, ուրիշ ոչինչ — եղաւ իմ վերջին և կտրական պատասխանը:

Թէ ճիշտ տեղից էր ծագում առել մեր ձերբակալութիւնը և խուզարկութիւնը, ի դէպ է յիշել մի հարեանցի ակնարկով:

Մեր և ընկերներին ձերբակալութիւնից երեք ամիս առաջ, Կ. Պօլսում հրատարակած հայ թերթերից միոյն մէջ, Վանից ուղարկւած մի թղթակցութիւն է երևում, որուն մէջ խիստ կծու ակնարկութիւններ է պարունակում Վանայ կառ. պաշտօնէից մասին: Ինչպէս ամեն տեղ և Վանում, դեռ փոշտատան քննում և թարգմանում էին նամակներ և թերթեր. հետամուտ են լինում գտնել թղթակիցը. երկար ու բարակ պրպտելուց վերջ՝ կասկածը յանգում է Մ. Մալօեանցի վրայ:

Պ. Մալօեանց հոգաբարձութեան ատենադպիր լինելով հանդերձ, բաւականին աչքի ընկնող երիտասարդներից միսն էր: Անակնկալս ոստիկանութիւնը խուժում է յիշեալին տուն, հաւաքում է ի թիւս անփնայ թղթերի և թերթերի և հոգաբարձութեան արձանագրութեան մատեանը: Եւ մատեանում ի՞նչ պիտի լինէր գրւած, անշուշտ ժողովների և ուսուցիչների վրայ դասերը բաժանելու օրագրութիւնները և որոշումները...:

Բայց կառ. և մասնաւորապէս ժամանակի կուսակալ Բահրի փաշան, որոնք ամեն հողմից շարժւում և ամեն բանից զոգում էին, խնդրին այլ կերպարանք տւին:

Իմ վերջնական պատասխանը տալով դատախազին, կրկին տարեցայ բանտ՝ ընկերներին մօտ:

Վանայ կենտրոնական բանտ բաղդատմամբ Բաղէշի զնդանին, արքայութիւն պիտի համարել:

Այդ նոր պատժարան շինեցաւ 1886 թ. բաւարար յատակագծով, բաժանւած երեք գլխաւոր մասի. մեծ-կակ լուսամուտներիով, տախտակամած յատակով և մի քանի յարմարութիւններով, որոնք բացակայում էին Բաղէշի զնդանից:

Սեպտեմբրի մասում, ապրում էին բանտապետ, օստիկան-հարկւրագետ իրանց պահակ խմբով, որոց մօտիկ սենեակներում բանտարկւում էին յանցաւոր պաշտօնեաներ և մի կարգ քուրա ցեղապետները, որոնցից օգտւում էին և բոլորը...:

Երկրորդ մասում՝ թեթև յանցաւորներ, ուր և կան թուրքերի համար աղօթատուն և հայոց՝ եկեղեցի:

Երրորդ մասում, որին և զնդան էին կոչում, ամենախիստ հակոգութեամբ պահւում էին եղեռնագործներ և քաղաքական յանցաւորներ, որոնց թւումն էինք և մենք ուսուցիչներով և պատուի հոգաբարձուներով: Ներքին զնդանին կից կար մի ընդարձակ ճեմելիք, որից օգտւում էին կալանաւորները պահ առ պահ դուրս գալիս արգելարաններից իրարու վշտերով զրազւած:

Վանայ բանտումն էլ տեսնում եմ բազմաթիւ հայ երիտասարդներ, պատուական տանուտէրներ, պատուաւոր քաղաքացիք և զիւղացիք, բոլորն էլ ծանօթ խնդրով. «փօլիթիկայ մատտէսընդան» — քաղաքական հարցով բանտարկւած, զո՞հ եղած այս և այն մատնիչի, զրպարտիչի լարած որոգայթներին:

Ի՞նչ տխուր և վշտալի օրեր անցկացրիւ և դեռ

անցկացնում ես, թշնու և ողբալի ժողովուրդ թուր-
քահայաստանի:

«Յամենայն հողմոյ շարժի և յամենայն իրաց
դողայ»:

Այդ դրութեան մէջ էին գտնուում տեղական ոս-
տիկանական կառավարութիւնները: Մի ինչ որ չնչին
պատահար, մի ինչ որ սրիկայի տւած զեկուցումը
պատճառ բռնելով՝ անակնկալս շրջապատում էին մի
ամբողջ թաղ. մանրագնսին խուզարկում էին աշխար-
քից բէխաբար ծերունիներն անգամ. ձերբակալում էին
աչքի ընկնող երիտասարդ-պատանիներին: Ենթադրե-
լով ծանր պատասխանատուութեանց, որոնցից ազատ-
ւելու համար՝ ամիսներ և տարիները պէտք էին
և ի՞նչ դժւարութեամբ և քանի քանի տասնեակ
լիրաները կաշառելով...

Այդպէս էր և դրութիւնը մասնաւորապէս Վաս-
պուրականի, Կարնոյ, Բաղէշի, Փոքր Հայոց հայկ. գա-
ւառների և կենտրոնական քաղաքների հայ ժողովըր-
դեան, աւելի հայ երիտասարդների. ո՛չ ոք իւր անձին,
իւր կայքին տէրն էր:

Թէպէտ և Վանայ պիտայէթի—նախնական—գա-
տարանը սկզբից մեր գործին վատ հետևանք էին տւել,
պատժական օրինաց քանի երրորդ յօդւածների համա-
ձայն, բայց շնորհիւ ազդեցիկ միջոցների և փաստա-
բան-պաշտպանների, մեղմացնելով կուսակալ Բահրի
փաշայի զայրոյթը, բարի ելք ունեցաւ:

Վերաքննութեան ատեանը անհետևանք թողով,
անպարտ արձակեց մեզ, ընկերներս երեք ամիս, և
ես՝ քառասուն օր բանտարկւելուց վերջ: Մեր ազա-
տութեան գլխաւոր միջնորդը, ճշմարիտն ասած, եղաւ

ժամանակի առաջնորդ գեր. Պօղոս հպիսկոպոս Մելի-
քեանց:

Մեր վերջի դատավարութեան և ազատւելու օրը
բաւականին հետաքրքիր բազմութիւնը սպասում էր
վախճանին: Բահրի փաշան, չգիտեմ թէ ի՞նչ նպա-
տակաւ էր, մեզ բոլորիս կանչելով իւր ներկայութեան
ինչ որ մի քանի խրատական խօսքեր խօսեց: Ելի բա-
րի մնալի հանդիպեցանք...

Փաշան *) Վրաստանի մի ազնւական տոհմից
էր: Նրա նախնիքը մահմեդականութիւն ընդունել էին
հաղիւ երկու դար առաջ: Նորա ընտանեկան լեզուն
զուտ վրացերէն լինելով, ներքին սպասաւորները և
աղախիներն էլ խօսում էին վրացերէն:

Մասնութիւնից նա տարւելով Կ. Պօլիս, մտնելով
զինւորական դպրոց, հասել էր գեներալ նահանգապե-
տութեան պաշտօնի: Նա իւր ֆանատիկ բարբարոսու-
թեան հետ և ունէր ասպետական վեհանձնութիւն, ո-
րից կարելի էր օգտւել պատեհ ժամանակին:

Վերջապէս՝ մենք ազատւեցանք, բայց մեր սի-
րելի Մ. Մալօեանը քաշեց այդ քառասունքը մօտ տա-
րի ու կէս և հաղիւ շնորհիւ Օրմանեան ա. պատրիար-
քի արած միջնորդութեան և նա ազատւեց:

Ազատւելով այդ տարապարտուց և այս չորրորդ
անգամի բանտարկութիւնից, հաղիւ կարողացայ ֆնալ
Վան, երկու շաբաթ: Ես ֆնասւել էի թէ նիւթապէս և
թէ բարոյապէս:

Ինձ անյապաղ սպասում էին Բաղէշում պաշտօ-
նակիցներս և հոգաբարձութիւնը, որոնք ոչ սակաւ
հետաքրքրւած էին մեր գործով:

*) Բահրի փաշան պաշտօնանկ լինելով Կ. Պօլիս գնալիս՝
Տրապիզոնում մահափորձի ենթարկւելով, այնպէս վիրաւորած
մտաւ մայրաքաղաք. սրան յաջորդեց Նազըմ փաշան 1895 թւին:

1894 թ. մայիսի վերջերում կրկին շարունակում էի պաշտօնս. նոյն ուսուցչական կազմով մնացինք մինչև 1895 թ. յունիսի վերջ

Մեծ եղաւ ուրախութիւնը այն բոլոր ծանօթներէիս, որոց անակնկալս պատահում էի: Գուցէ և շատերը ինձ այլ ևս անդարձ էին համարում կամ մտածում էին տխուր վախճանի...:

Ը.

Սասունի 1894 թ. օգոստոս 14-ի կոտորածը իւր հետ բերեց հայոց վերաբերեալ մի շատ բարդ խնդիրներ և խարուսիկ յոյսերը: Այն բազմադիմի աւերածութիւնից և արիւնհեղութիւնից վերջ, կոտորածի վայրն շտապեցին, հաւաքեցան մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներ, մասնաւորապէս Անգլիայի և Ռուսաց: Նոքա անձամբ ականատես լինելով լեռնցի մի բուն ժողովրդեան չար կրելութիւններին, կոտորածն սպանութեանց, քննեցին, արձանագրեցին, յայտնեցին և յայտարարեցին իրանց պաշտօնական ցուցմունք: Դըղրգեցին զիսլոմապների զիւանատներ, որից և օգտուելով եւրոպացի շատ հայասէր հետորները սկսեցին էլ այնուհետև աւելի բարձրակոչ աղաղակել և պահանջել իրաւունք և արդարութիւն...: Բայց այդ բոլորը նախ Սասունի վերաբերութեամբ, անցաւ յումպէտս: Մարդասէր եւրոպան հազիւ արժան համարեց Մուշ և Բաղէշ քաղաքներում ունենալ անգլիական և ռուսական զօնախմբերը և ուրիշ ոչինչ...:

Մէջ տեղ ընկաւ բարենորոգումների հարցը:

Ինչպէս հայկական ամեն նահանգներում լսում էր Բերլինի 61-րդ յօդածի բարենորոգումների գործադրութեան աւետեաց ձայները, նոյն և լսում էր

Բաղէշում: Մինչև իսկ թուրքեր, պաշտօնական անձինք, նոյն իսկ խորամանկ Թահսին փաշան իրանց մօտիկ հայ աղաներին շնորհաւորում էին հայկական եօթը վիլայէթներին սուլթանից շնորհած ծրագիրները, որոց պատճէններն տեսնելու էլ բախտ ունեցանք:

Եւ դա՛ ինչ երազ, ինչ բարի երեակայութիւններ էին. բայց թէ երազն ի բարին կատարէր, անտի յուսախարութիւնք...:

Այն, եղաւ մի բան, սասունցիների արեան գնոյն փոխարինելու: Շնորհիւ «իրատէի սէնիէի» բարձրագոյն հրամանաւ, փօլիթիկայ մատուցարնէն ղօլայի—քաղաքական հարցի վերաբերութեամբ—բազմաթիւ հայ բանտարկեալները և դատապարտաւանները իսկ «աֆֆի Շահաննէէ»—կայսերական ներման արժանացան իրանց չգործած բայց զրպարտած յանցանքների համար: Նոյնպէս բանտից ազատեցան և մեր տեսած զնդանից՝ Բաղէշի հայ մէօթէպէրանները թէ քաղաքացի թէ զիւղացի, անմեղ սասունցի և մշեցի բազմաթիւ կալանաւորները, բացառութեամբ գեր. Ներսէս վ. Կարախանեանցի և Տամաթեանցի, որոնց արգէն ուղարկել էին Կ. Պօլիս:

«Էրմենի մէսէլէս»-ին, հայկական հարց, նահանգական կենտրոններից սկսեալ մինչև ամենավերջին հայ զիւղն, թուրք պաշտօնէից համար բաց արել էր ամենալայն չափով, կաշառակերութեան, զրկողութեան և այլ բազմադիմի անպատիւ վարվողութեանց մի լայն ասպարէզ:

Բաղէշում աւելի: Այստեղ գործող պաշտօնեան՝ երեակայում էր իրան ընկած «Ալթուն դէրէսին»—ոսկեծոր—. էլ կասկած չունէր կլորիկ զեղին ոսկինները կորզելու, որոնցից ամենազլխաւոր կաշառակեր և կորզողն էր Թահսին փաշան:

Բաղմաստորագիրը բողոքները վրայ, Թահսին փաշան պաշտօնանկ լինելով, նորան յաջորդեց, երբեմն Տփլիսում Օսմ. գոնսիւլ եղող Բաղուպէֆէնտին: Այս վերջինս՝ որպէս հետևող քաղաքակրթութեան, մի ժամանակ լաւ պահեց իրեն և ապա սկսեց մի քանի հայերը ձերբակալել, որոց թւումն կրկին բանտարկւեցաւ Բաղալեան Սարգիս աղան. և երկրից հեռացնել տւեց ամերիկացի միսեօնար պ. Զօրջին, որպէս վնասակար մարդ: Բաղէշի հայերը ակնապիշ սպասում էին խոստացած բարենորոգումներին: Բայց այն խարուսիկ յոյսերին շատերը հաւատացին, իսկ աւելի լուրջ մտածողները «Թովմայի անհաւատութեամբ մնացին», մինչև չտեսնել ու չհաւատալ, այդպէս էլ եղաւ:

— Այլ ևս կասկած չունիմ, հարիւրին իննսուներ հաւատում եմ, որ հայկական հարցը բարձր ի գլուխ պիտի փայլի—վստահութեամբ ասում էր մեր ազնիւ պաշտօնակից՝ Յ. Դուրուխեան *):

Ամեն տեղ, հայկական կենտրոններում սկսել էին բարձր ի կոչ ուրախութեան ձայներ և ցնծութեան աղաղակները լսել:

— Փաթիշահում չօք եաշա. կաշա հայ կաշա:

Այս էր օրւայ նշանաբանն:

Եկեղեցիներում սուլթանի արեւատութեան ազօթքներ անել: Կ. Պօլսից ստացւած նամակներում ևս

*) Յարութիւն Դուրուխեան, այժմ հանգուցեալ, Բաղէշին մօտիկ Ղուլթիկ գիւղիցն էր: Մօր շնորհիւ Կ. Պօլս տարւելով, թէ զպրոցի և թէ իւր ինքնաշխատութեան շնորհիւ սովորել էր և համարձակ խօսում էր գաղիերէն, անգլիերէն և գերմաներէն լեզուներ, տեղեակ նոցա զրականութեան: 1890 թ. «Միացեալ» ընկ. կողմից տեսուչ էր Ալաշկերտի զպրոցին ուր և բանտարկւել էր երկու տարի: Ազատւելով եկաւ Բաղէշ և 1895-ին վախճանւեց թոքախտից. թաղւեց Կարմրակ եկեղեցւոյ պարտիզում:

նոյն յոյսն և աւետիսն էր տրւում. բայց խեղացիները շատ վերապահութեամբ էին վարւում:

— Տէր Աստուած, պիտի տեսնենք այն օր—սկեպտիկ հաւատքով ասում էր Սաշ-Մանուկեան Աւետիս Էֆէնտին, որն նշանաւոր էր երկրի մէջ իւր հմուտ քաղաքականութեամբ: Բայց և նա առաջուց ընկնելով Թահսին փաշայի ճանկ, երկու տարի բանտ մնալուց վերջ՝ թէև ազատւեցաւ, բայց ոչինչ չտեսաւ...

— Փառք քեզ Աստուած, մեր պապեր ու հայրերը չտեսան, գոնեա մենք տեսնենք—ասում էր մահտեսի Շողիկեան ծերունազարդ մահտեսի Ղարիպջան աղան, յայտնի վաճառական և բարեգործ մարդ:

Թող լինի այդպէս. մենք էլ սպասեցինք, բայց ի՞նչ է ասում հայկական առածը «մինչև բարակ առունը ջուր գայ, գորտան աչքերը դուրս կուգա», դեռ ոչինչ չտեսանք...

Կ. Պօլսից հայկական գաւառներ և այնտեղերից՝ Կ. Պօլս, նամակները փոխանակում են լի յուսադրական համբաւներով: Թուրքիկ յոյսերը Օրմանեան պատրիարքից սկսեալ մինչև վերջին գրագէտ մարդը կենտրոնից այդպէս էին աւետում:

— Այլ ևս կասկած չունինք. եօթն նահանգները գործը վերջացած և ներկայացւած է վեհ. սուլթանին:

— Սպասենք և տեսնենք: Այսպէս էին հետաքրքիր ժողովրդի օրւայ հարցը:

«Երկնեց լեռնն ահագին»

«Եւ ծնաւ մուկն չնչին»:

Բարենորոգմանց յատկացեալ գործադիր ժողովոյ նախագահ նշանակւած էր Ս. Պետերբուրգի նախկին դեսպան Շաքիր փաշան, միջահասակ, լիք կազմով մի զինուորական, որին և Սէր զօմիւր էին կոչում: Դա 70 ձմեռ անցուցած մի զառամեալ ծերունի էր: Գօմի-

սէր փաշան Տրապիզոնից սկսեալ անցաւ Կարին, Մուշ, Բաղէշ, Վան և այլ կենտրոնատեղերն Մեծ և Փոքր Հայոց: Ուր որ ոտք դրեց, արեց և ոչինչ: Նորա նախնական կարգադրութիւններից մինը և ծիծաղելին էր. ոստիկանութեան կազմի մէջ նշանակել տալ և մի քանի հայեր, որոնք աւելի գործիք պիտի դառնային քան թէ օգտակար պաշտօնեաները:

Բայց գօմիսէր փաշայի մեկնելուց վերջ, հրկիզութեան, պօգրօմի և կոտորածի տօները ետևիցն էին կատարուում...: Հողը արդէն էլ պարարտ էր, ուրիշները վարել էին և սա՛ ցանեց ու տափեց. ապա յետոյ բաշխօգուկները և համիդիաները տափսաղաղ արեցին...:

Լաւ բարեկարգութիւն, աչքերնիս լոյս:

Փոքր Հայոց պարբերական կոտորածները սկսել էին: Ակնայ սոսկալի ջարդը և փողոցներում լճացած արիւնը անցնում էր և՛ Տիգրանակերտ, և՛ Սղերդ և այլուր...:

Մօտալուտ էր և՛ Բաղէշին վերահաս վտանգ...:

Բարեկամ թուրքերը յայտնում և զգուշացնում էին շատերին, գուշակելով մօտիկ ապագայում և Բաղէշի հայոց գլխին պատրաստուած այն չարիքը, խոհեմութիւն համարեցի 1895 թ. արձակուրդին մեկնել և դառնալ հայրենիք—Վան:

Վերջին բարեւ էր, որ տւեցի սիրելի պաշտօնակիցներին և աշակերտներին: Վերջին ցտեսութիւնն էր, որ արեցի և յարգելի հասարակութեան:

Վան դառնալով՝ նոյն 1895 թ. սեպտ. մտայ Արարուց երկսեռ դպրոցի ուսուցչական կազմին մէջ:

Ընտրեցի հայրենիքում և հայրենակցացս հետ ապրել ու մեռնել:

1895 թ. հոկտ. 15-ին հեռագրական տխուր գու-

ժը գուժեց և Բաղէշի և շրջակայից հանրային կոտորածը:

Ճիշտ եօթնուկէս ամսից վերջ, այն է 1896 թ. յունիս 3-ին երկուշաբթի օրը ցորեկայ ժամի 11-ին սկսեց և Վանայ ամբողջ նահանգի՝ աւելի սոսկալի հանրային կոտորածը:

Այդ օր՝ Արարուց ուսումնարանի երկսեռ ուսանողները և ուսուցիչները մի քանի ժամ փակւած մնացին դպրոցում. բայց վերջը հրաշքով ազատեցանք անվնաս:

Ներկայ էի և ականատես՝ այն բոլոր խժոժութեանց և աւերմանց. և մեր տեղական պաշտպան երիտասարդների հերոսական քաջ դիմադրութեանց որոնք փրկելով հազարաւորների կեանք, իրանք էլ ընկան անձնանէր նահատակի մահով *): Վան ուղարկւած սուլթանի թիկնապահ Սատտէթին փաշան հակառակ կուսակալ Նազիմ փաշայի խաղաղասէր կամքին հասաւ իւր ղեկիսային նպատակին **):...

Այն բոլորը դեռ բաւական չէին մեր արիւնախում, անգիտակ դրացիների վրէժխնդրութեան պապակն զովացնելու:

Տաճկահայոց 1895—96 թ. հանրային կոտորածից վերջ, սկսեց այնուհետև և պարբերական հալածանք, մասնակի սպանութիւններ, խուզարկութիւններ, և այդ նպատակի տակ թալան-թուրան, մնացեալ կիսաւեր գիւղերի և աւանների կրկնակի աւերումն և որ ամեն-

*) Վանայ նահանգի և քաղաքի 1896 թ. յունիս 3—11 հանրային կոտորածի նկարագրութիւնը եւս գրել եմ առանձին իմ «Փշրանք յիշողութիւնների» Բ. մասում, ուր յուսով եմ ապագային հրատարակել...:

**) Վանայ նահանգի և քաղաքի հանրային կոտորածից երեք ամիս վերջ, այն է 1896 սեպտ. 15-ին գէպ կոմիտայ եկող գաղթականների թւումն էի և եւս ընտանիքով. երեք տարի նոր-Բայազէդ միալուց վերջ, ապա եկայ Տփլիս:

նաստակարին էր, խմբական և անհատական գաղթականութիւն:

Կարծես թէ՛ բաւական չէին և այն ամեն չար կրեւորութիւնք Բաղէշի հայ հասարակութեան, աւելի տնտեսական վիճակն քայքայելու, տասներկու տարիից վերջ, վերայ է հասնում և բնութեան պատիժը: 1907 թ. ապրիլի սկզբներին մի զօրեղ երկրաշարժ տակն ու վրայ է անում Բաղէշ քաղաքի այն ամրակառոյց հոյակապ շէնքերն: Ութն հարիւր տնից աւելի շէնքերը, որից 144-ն հայերին էր պատկանում. մնում են փլատակների տակ: Տեղոյն ուռսաց հիւպատոսի կողմից Տփլիս քաղաքի Զաւարեանցին հեռագրած տեղեկութեանց նայելով, անհրաժեշտ էր շուտափոյթ օգնութեան. բայց ռուսերից... Մարդկային զոհերը եղած են ութն սպանւած, տասնմէկ վիրաւոր:

Երկրաշարժի ահեղ ցնցումից՝ հիմնայատակ կործանւել են մի քանի մզկիթներ և հայոց հինգ նշանաւոր վանքեր, երկու եկեղեցի: Վնասը միլիոնների է հասնում: Կործանւել են Բաղէշի մօտիկ Գոմս հայաբնակ գիւղ ամբողջապէս և Ղուլթիկ գիւղից՝ հարիւր քառասուն տուն:

Ահա վիճակը Օսմ. հայերի և մասնաւորապէս Բաղէշի: Ինչպէս տեղեկանում ենք, երբեմն այդ շահատան երկիրը, թուրքերի երեսկայած «Ալթուն դէրէսին», այժմ դարձել է աւերակաց մի կոյտ, դարձել է «խարաքայ դէրէսի», որից ոարսափահար փախչում են բնավայրի զաւակներ, օտար երկրներում, օտար պայմանների տակ, մուրալով և չարքաշելով կփնտռեն իրանց հացը...:

Բայց թէ երբ պիտի փայլի Թուրքահայոց բարօրութեան, ապահովութեան և կուլտուրական զարգացման աւետարներ արշալոյսը, մեծ յուսով պիտի սպասել և տեսնել:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0358712

ԻՄ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԱԾ ԳՐՔԵՐԻՑ ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. «Սրտի թարգման» բանաստեղծութիւններ,
Տփլիս 1884 թ. (սպառւած). 50
2. «Վանայ Սագ» առաջին մաս. հաւաքածոյ
Վասպուրականի ժողովրդական երգերի,
հէքիաթների, առածների, հանելուկների,
ջան-գիւլումների, իրանց վերաբերեալ ճոխ
բառարանով 1885 թ. 75
3. «Վանայ Սագ» երկրորդ մաս. նոյն բովան-
դակութեամբ, աւելացած մի մաս օրհնու-
թիւններ և անէծքներ, նմանապէս ժողո-
վրդական բառարանով 1898 թ. 75
Ժամիօթ. «Վանայ Սագի» թէ առաջին
և թէ երկրորդ մասը ղրքերէց ստանալ
կարելի է Երևանի թեմ. գալրանոցի վար-
չութիւնից, որին արդէն յանձնւած է Տրի-
խիսի «Հրատարակչական» ընկերութիւնից:
4. «Սրբաւայրեր» տեղադրութիւն Վասպուրա-
կանի Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցի-
ների, վանքերի և ուսումնարանների, արդ-
ւած Տփլիս 1902 թ. 40

ՏՊԱՅՐԵԼՈՒ ՊԱՏՐԱՍՏ ԵՆ

1. «Մոռացած գաւառներ» Մոկք և Շատախ—տեղա-
դրական-աղջազրական նիւթեր:
2. «Կենտուզրական» Վասպուրականի նշանաւոր գր-
գէտ գործիչների հանդուցեալ Հայրապետ Հայրի-
կի, Գ. Սրբանձառանցի և նոցա հետեւողների
սկսեալ 1855—1896 թ. մինչև հանրային կոտորած:

Իմ հասցի՝ Тифлисъ, Тандоевская церковь Г. Шеренцу.